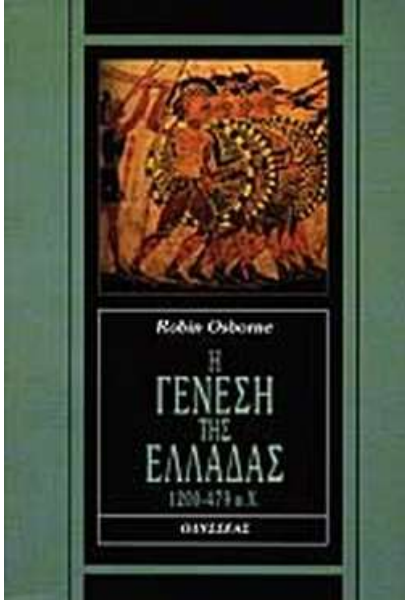

**Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΪΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ (520-479 π.Χ.)**
(αντίστοιχο κεφάλαιο στο έργο του *Robin Osborne*
«Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ 1200-479 π.Χ.»)

Η Ελλάδα ανήκε στον μεσογειακό κόσμο· ακόμη και κατά τη διάρκεια των λεγόμενων Σκοτεινών Χρόνων δεν είχε υπάρξει ποτέ εντελώς ξεκομμένη από τα συμβαίνοντα σε άλλους τόπους της Μεσογείου. Κατά τη διάρκεια της περιόδου που ερευνήσαμε μέχρι αυτή τη στιγμή, οι εξελίξεις στην Ελλάδα διαμορφώνονται διαρκώς μέσω των επαφών της με τον ευρύτερο αυτό κόσμο. Οι επαφές όμως αυτές γενικά γίνονταν υπό όρους τους οποίους οι Έλληνες ήσαν σε θέση να ελέγχουν, με εξαίρεση τις κατά καιρούς πειρατικές δραστηριότητες. Οι συνθήκες άρχισαν να αλλάζουν και η πολιτική ισχύς έγινε σοβαρός παράγοντας των επαφών των Ελλήνων μόλις τον 6ο αι. π.Χ., αφότου ο Μέγας Βασιλεύς των Περσών, Κύρος, κατέκτησε τη Λυδία. Το ενδιαφέρον της Περσίας για τον ελληνικό κόσμο είχε ως συνέπεια τον στρατιωτικό, πολιτικό και πολιτιστικό μετασχηματισμό του ελληνικού κόσμου. Χωρίς την Περσία ο κλασικός ελληνικός πολιτισμός δεν θα ήταν όπως τον γνωρίζουμε.

Αλλά η κλασική Ελλάδα δεν ήταν εξ ολοκλήρου ένα φυτό που φυτεύτηκε με τη βία σε ένα θερμοκήπιο τροφοδοτούμενο με ενέργεια από την Περσία. Ο ανταγωνισμός στους κόλπους της ελίτ για την απόκτηση της εξουσίας, στον οποίο εστίασαμε την προσοχή μας σε προηγούμενα κεφάλαια, οδήγησε σε θεσμικούς και πολιτειακούς νεοτερισμούς που μετασχημάτισαν τον τρόπο διακυβέρνησης σε μεγάλο αριθμό ελληνικών πόλεων και έγιναν το επίκεντρο της πολιτικής αντιπαράθεσης και συζήτησης τόσο ανάμεσα στους ίδιους τους Έλληνες όσο και στους μεταγενέστερους ως εξέχον μέρος της ελληνικής κληρονομιάς. Εκεί όπου τον 7ο και τον 6ο αι. π.Χ. επίκεντρο της πολιτικής ζωής ήταν οι εχθρικοί γείτονες και οι φατρίες της ελίτ οργανωμένες γύρω από ένα πρόσωπο, στην κλασική εποχή επίκεντρό της είναι η διαμάχη γύρω από τη μορφή του πολιτεύματος και η στάση απέναντι στις ξένες δυνάμεις· έτσι εγκαινιάστηκε μία ιστορική φάση πολύ πιο ευανόγνωστη από τη σύγχρονη δυτική κοινωνία.

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Το τέλος της τυραννίας στην Αθήνα

Το τέλος της τυραννίας στην Αθήνα ήταν άμεσο προϊόν της δράσης των Λακεδαιμονίων. Από το 511 π.Χ. και μέσα σε τέσσερα χρόνια η Σπάρτη, όπως μας πληροφορεί ο Ηρόδοτος (5.63-76), κατάφερε να πλήξει τέσσερις φορές την Αθήνα σε ισάριθμες εκστρατείες. Ο Ιππίας κατόρθωσε να νικήσει την πρώτη φορά, όταν οι Σπαρτιάτες επιτέθηκαν από τη

θάλασσα, με τη βοήθεια θεσσαλών μισθοφόρων (ο Ηρόδοτος εξιστορεί ότι το θεσσαλικό ιππικό μεγιστοποίησε την αποτελεσματικότητά του κόβοντας τα δέντρα στην πεδιάδα πίσω από το Φάληρο). Αρχηγός της δεύτερης εκστρατείας ήταν ο βασιλιάς της Σπάρτης Κλεομένης που νίκησε τους Θεσσαλούς, πολιόρκησε «τους τυράννους» και κατάφερε να συλλάβει τους Πεισιστρατίδες. Για να ελευθερώσουν τους ομήρους, οι ηττημένοι συμφώνησαν να φύγουν από την Αθήνα και να πάνε στο Σίγειον.

Γιατί το έκανε αυτό η Σπάρτη; Οι Αθηναίοι της κλασικής περιόδου διηγούνταν δύο μύθους για το τέλος της τυραννίας. Στον ένα η προσοχή εστιάζεται όχι στους Σπαρτιάτες αλλά σε δύο μέλη της αθηναϊκής ελίτ, στον Αρμόδιο και στον Αριστογείτονα, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τη δολοφονία του Ιπάρχου το 514 π.Χ. αλλά δεν είχε καταφέρει να κλονίσει την εξουσία του Ιππία. Ο Αρμόδιος και ο Αριστογείτων τραγουδήθηκαν (Κείμενο 44, Αθήναιος 695ab/Fornara 39A) και τιμήθηκαν με αδριάντες ως τυραννοκτόνοι, ενώ οι απόγονοί τους απέκτησαν το προνόμιο της σίτισης δημοσία δαπάνη στο *Πρυτανείον* (IG i³131). Ο μύθος αυτός είχε τόσο σημαντική θέση στη μυθολογική ιστορία της Αθήνας, ώστε οι Αθηναίοι όταν οι Πέρσες πήραν το 480 π.Χ. το πρώτο σύνταγμα των δύο ανδρών που είχε φιλοτεχνήσει ο γλύπτης Αντήνωρ κατά το 500 π.Χ., παράγγειλαν δεύτερο. Όποιος και αν ήταν ο λόγος της πράξης αυτής του Αρμόδιου και του Αριστογείτονα (ο Θουκυδίδης (6.54-6) καθώς και μεταγενέστεροι συγγραφείς θεωρούν ότι αιτία υπήρξε ο έρωτας ενός από τους Πεισιστρατίδες για τον Αρμόδιο και η προσβολή που έκανε στην αδελφή του τελευταίου για να τον εκδικηθεί, επειδή δεν ανταποκρινόταν στον έρωτά του) και ανεξάρτητα από το αν σκόπευαν ή όχι να σκοτώσουν τον Ιππία, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι δεν κατέλυσαν αυτοί την τυραννία και πολύ περισσότερο δεν μετέβαλαν το πολίτευμα της Αθήνας.

Στον δεύτερο μύθο τους οι Αθηναίοι παραδέχονταν την επέμβαση της Σπάρτης, αλλά υποστήριζαν ότι οι Σπαρτιάτες επενέβησαν επειδή τους πρόσταξε να ελευθερώσουν την Αθήνα το μαντείο των Δελφών είτε λόγω της επιρροής των Αλκμεωνιδών είτε της δωροδοκίας του από το αθηναϊκό αυτό γένος. Αργότερα, όταν, τουλάχιστον ορισμένοι, αμφέβαλλαν κατά πόσο ήταν σοφό τότε να παραμερίσουν τον Ιππία, οι ίδιοι οι Σπαρτιάτες διέδιδαν ότι το είχαν κάνει μόνο για να ικανοποιήσουν το μαντείο των Δελφών και ότι το μαντείο είχε δωροδοκηθεί. Το γεγονός όμως ότι η εκδοχή περί της αποφασιστικής ανάμειξης των Αλκμεωνιδών βόλευε τελικά ορισμένους τόσο στην Αθήνα όσο και στη Σπάρτη δεν εγγυάται την αλήθεια του μύθου, και είναι θεμιτό να αμφιβάλουμε κατά πόσο η επέμβαση της Σπάρτης ήταν αποτέλεσμα αποκλειστικά πιέσεων εκ μέρους του μαντείου των Δελφών.

Είναι προτιμότερο να εντάξουμε τη στάση των Λακεδαιμονίων στα ευρύτερα πλαίσια της προσπάθειας της Σπάρτης να δημιουργήσει ένα δίκτυο συμμαχιών (βλ. σ. 413). Γύρω στο 519 π.Χ. φαίνεται πως η Σπάρτη είχε διατυπώσει τη γνώμη ότι η μικρή πόλη των Πλαταιών στη ΝΔ Βοιωτία, εάν ήθελε να προστατευθεί από τη Θήβα, ήταν προτιμότερο να ενωθεί με την Αθήνα παρά να συμμαχήσει με τη Σπάρτη. Αλλά ενώ σε αυτή τη φάση ορισμένοι Σπαρτιάτες διστάζουν να επεκτείνουν τις συμμαχίες τους εκτός Πελοποννήσου, δέκα χρόνια αργότερα δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε ότι τα πράγματα ίσως ήταν κάπως διαφορετικά. Το μέγεθος και η ευμάρεια της Αθήνας και η προσδοκία ότι οι Αθηναίοι θα υποστήριζαν με ενθουσιασμό οτιδήποτε θα τους απάλλασσε από την τυραννία, ίσως να ήταν αρκετή ενθάρρυνση για τη Σπάρτη, ώστε να επιχειρήσει να συμπεριλάβει και την Αθήνα στο δίκτυο των συμμάχων της. Ρόλο μπορεί να έπαιξαν επίσης και προηγούμενες περιπτώσεις απομάκρυνσης τυράννων με καλά αποτελέσματα (βλ. σ. 417-418). Το γεγονός ότι οι προσπάθειες της Σπάρτης να εντάξει την Αθήνα στη συμμαχία της Σπάρτης απέτυχε εντελώς δεν αποτελεί επαρκή ένδειξη ότι η Σπάρτη δεν ήλπιζε ότι θα πετύχαινε αυτή την ενσωμάτωση. Από την άλλη μεριά αποτελεί επαρκή ένδειξη ότι η πολιτική κατάσταση στην Αθήνα ήταν ασυνήθιστη.

Η πολιτική επανάσταση

Η ιδιομορφία της πολιτικής κατάστασης στην Αθήνα μετά την έκπτωση του Ιππία έγκειται στον ρόλο του δήμου. Θα ανέμενε κανείς ότι το πολιτικό κενό θα οδηγούσε οπωσδήποτε σε έριδες στους κόλπους της ελίτ σαν αυτές ανάμεσα στον Ισαγόρα του Τεισάνδρου και στον Κλεισθένη του Μεγακλή που αναφέρει ο Ηρόδοτος· ας θυμηθούμε και τι λεγόταν ότι συνέβη στη Σάμο μετά τον θάνατο του Πολυκράτη. Εκείνο που δεν θα μπορούσε να περιμένει κανείς έχοντας υπ' όψιν του παρόμοιες περιπτώσεις αλλού ή προγενέστερα συμβάντα στην ιστορία της Αθήνας ήταν η επόμενη κίνηση. Ο Ηρόδοτος λέει πως ο Κλεισθένης ως απάντηση στην ήττα του από τον Ισαγόρα, η οποία ερμηνεύεται λογικά ως εκλογή του τελευταίου στη θέση του άρχοντα, διοχέτευσε όλες του τις δυνάμεις στην προσπάθεια προσεταιρισμού του λαού προπαγανδίζοντας μια σειρά πολιτειακών μεταρρυθμίσεων και δημιουργώντας πλήθος ενθουσιωδών οπαδών. Οι οπαδοί του ήταν τόσο ενθουσιώδεις, ώστε ακόμη και μετά τον Κλεισθένη όταν ένας εναγής Αλκμεωνίδης (βλ. σ. 318-319) και 700 άλλες οικογένειες αναγκάστηκαν να φύγουν από την Αθήνα, αντιμετώπισαν και νίκησαν μία ακόμη επέμβαση του Κλεομένη που αποσκοπούσε στην ενίσχυση της εξουσίας του Ισαγόρα.

Μια λαϊκή ανταρσία ήταν σαφώς κάτι που θα μπορούσε να το φανταστεί κανείς από την εποχή του μύθου για τον Θερσίτη και την εκκλησία των Αχαιών στη δεύτερη ραψωδία της Ιλιάδας, αλλά καμία παράδοση δεν μας πληροφορεί ότι συνέβη κάτι τέτοιο κάποια στιγμή στην προηγούμενη ιστορία της Αθήνας ή οποιασδήποτε άλλης ελληνικής πόλης. Εντούτοις η λέξη ανταρσία είναι η μόνη αρμόζουσα να περιγράψει την κατάσταση που επικρατούσε το 508/7 π.Χ. Είτε με τον ένα είτε με τον άλλο τρόπο, δημιουργήθηκε ένα λαϊκό πολιτικό κίνημα που καμία ελληνική πόλη δεν είχε γνωρίσει μέχρι τότε- κινητήρια δύναμη ήταν ένα ζήτημα και όχι η αφοσίωση σε κάποιο πρόσωπο. Πώς επετεύχθη αυτή η κατάσταση;

Τρεις είναι οι πιθανές αιτίες της κινητοποίησης του λαού: η εχθρότητα απέναντι στη Σπάρτη, ο επανεξοπλισμός και το πολίτευμα. Δεν υπάρχουν πολλά να πούμε για το πρώτο. Είναι προφανές ότι η ανταρσία εκδηλώθηκε ως αντίδραση στην επέμβαση της Σπάρτης. Εξίσου σαφής είναι η δυσaréσκεια της Σπάρτης με το αποτέλεσμα της ανταρσίας: ο Κλεομένης (Ηρόδοτος 5.74-5) οδήγησε άλλη μία φορά τους συμμάχους της Σπάρτης εναντίον των Αθηναίων με σκοπό να επαναφέρει τον Ισαγόρα στην εξουσία, αλλά το αποτέλεσμα ήταν μηδέν λόγω της απροθυμίας των συμμάχων και του άλλου σπαρτιάτη βασιλιά, του Δημάρατου, να αναμετρηθούν με τους Αθηναίους. Αργότερα (Ηρόδοτος 5.90-93) ο Κλεομένης προσπάθησε, χωρίς όμως επιτυχία, να πείσει τους συμμάχους να εκστρατεύσουν εναντίον της Αθήνας και να επαναφέρουν τον Ιππία στην αρχή. Έως ποιο βαθμό η Σπάρτη έβλεπε την Αθήνα ως απειλή υπογραμμίζεται από την παράδοση σύμφωνα με την οποία την ίδια εποχή που ανακαλούν τον Κλεισθένη, οι Αθηναίοι στέλνουν επίσης πρέσβεις στις Σάρδεις επιζητώντας τη συμμαχία των Περσών (Ηρόδοτος 5.73). Οι απεσταλμένοι, προκειμένου να εξασφαλίσουν την υποστήριξη των Περσών, δήλωσαν στον σατράπη της Λυδίας Αρταφέρνη ότι οι Αθηναίοι θα τους έδιναν «γην και ύδωρ», αλλά οι Αθηναίοι δεν ενέκριναν την πράξη τους και τους επέβαλαν βαριά τιμωρία. Η πόλωση του ελληνικού κόσμου, ο οποίος διχάστηκε ανάμεσα στη Σπάρτη και την Αθήνα, και ο πειρασμός της περσικής υποστήριξης στον οποίο ενέδωσαν και οι δύο πόλεις, προκειμένου να υπερισχύσουν η μία της άλλης, αναμφίβολα ενθάρρυναν και τις εχθρότητες και τον περσικό παράγοντα. Το γεγονός όμως της επέμβασης της Σπάρτης και της αντίστασης της Αθήνας εγγυάται μάλλον την παραδοχή ότι και η Σπάρτη και η Αθήνα τα χρόνια που ακολούθησαν την έκπτωση του Ιππία αναγνώρισαν ότι οι σχέσεις μεταξύ των πόλεων στον ελληνικό κόσμο είχαν μπει σε νέα περίοδο.

Η εχθρότητα απέναντι στη Σπάρτη καθιστά έως ένα βαθμό εύλογη την εικασία ότι ο λαός της Αθήνας είχε ενθουσιαστεί με την ιδέα «ενός νέου πρότυπου στρατού». Υπάρχουν όμως και άλλοι παράγοντες. Σύμφωνα με την παράδοση, ο Πεισίστρατος είχε πολεμήσει για να

ανέλθει στην εξουσία στην Παλλήνη το 545 π.Χ. (βλ. σ. 408) βοηθούμενος από ένα στρατό μισθοφόρων, και το θεσσαλικό ιππικό το οποίο υποστήριξε τον Ιππία θεωρήθηκε ότι έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην αποτυχία και στη συνέχεια στην επιτυχία των πρώτων δύο εκστρατειών της Σπάρτης εναντίον της Αθήνας. Σύμφωνα με μία αρχαία παράδοση (Αθηναίων πολιτεία 15.4, πρβ. 18.4· Πολύαινος 1.21.2), ο Πεισίστρατος είχε αποπλίσει τους Αθηναίους το 545 π.Χ., ενώ σύμφωνα με μία άλλη (Θουκυδίδης 6.56.2, 58) μετά το 514 π.Χ. Οι διάφορες παραδόσεις περί αφοπλισμού φαίνονται ύποπτες, και οι Αθηναίοι δικαιολογημένα αρνούνταν ότι ήταν σε θέση να ξεσηκωθούν εναντίον των τυράννων, αλλά αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι οι παραδόσεις αυτές είναι αναληθείς. Ασφαλώς οι Αθηναίοι παρέταξαν το 507/6 π.Χ. στρατό εναντίον των Βοιωτών και των Χαλκιδέων, που λέγεται ότι πήγαιναν να ενισχύσουν την τρίτη άκαρπη εκστρατεία του Κλεομένη, και τον παρέταξαν με τέτοιο τρόπο ώστε αιχμαλώτισαν πάνω από 700 Βοιωτούς, για τους οποίους εισέπραξαν λύτρα πάνω από είκοσι τάλαντα, και η Αθήνα ήταν σε θέση να εγκαταστήσει έναν τεράστιο αριθμό οικιστών, 4.000 άτομα, στις γαίες που είχε πάρει από τους ευγενείς της Χαλκίδας. Η εγκατάσταση και άλλων Αθηναίων στη Σαλαμίνα (ML 14/Fornara 44B) ίσως χρονολογείται το 507/6 π.Χ., σημάδι και αυτή του «εθνικισμού» των Αθηναίων και της εμπιστοσύνης που είχαν στον στρατό τους.

Οι Αθηναίοι είχαν ανάγκη αναδιοργάνωσης των στρατιωτικών τους δυνάμεων, πράγμα που έκαναν με επιτυχία, αλλά αυτό από μόνο του δεν σημαίνει ότι ο Κλεισθένης είχε τη λαϊκή υποστήριξη, επειδή πρόσφερε τη συνταγή για ένα αποτελεσματικό νέο στράτευμα. Ο Ηρόδοτος όταν περιγράφει τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη (5.66, 69. Κείμενο 45) υπογραμμίζει την αντικατάσταση των προγενέστερων τεσσάρων ιωνικών φυλών με δέκα νέες φυλές. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι δέκα αυτές φυλές ήταν η βάση του αθηναϊκού στρατού στους κλασικούς χρόνους- οι Αθηναίοι μάχονταν παραταγμένοι σε φυλετικές μονάδες, έτσι ώστε όταν ένα τμήμα της γραμμής υφίστατο ιδιαίτερα σκληρά πλήγματα οι απώλειες να περιορίζονται λίγο πολύ σε μία μόνο φυλή (όπως συνέβη στη μάχη των Πλαταιών, Πλούταρχος, Αριστείδης 19.4-5)· όλοι οι πεσόντες στον πόλεμο αποθανατίζονταν σε δημόσια μνημεία, όπου αναγράφονταν το όνομα του νεκρού και η φυλή του, αλλά ούτε το γένος ούτε ο δήμος στον οποίο ανήκε. Εκτός από τις φυλές, δεν είναι απίθανο να ήταν από μία άποψη στρατιωτικού χαρακτήρα και οι υποδιαιρέσεις των φυλών σε τριττύς (βλ. σχετικά παρακάτω). Επιγραφές από τον Πειραιά, από την αρχαία Αγορά της Αθήνας, από την Πνύκα, όπου λάβαινε χώρα η εκκλησία του δήμου, του τύπου: «Μέχρι εδώ η φυλή Α και η τριττύς Β, από εδώ η φυλή Γ και η τριττύς Α», αποδεικνύουν ότι κάτω από ορισμένες συνθήκες τον 5ο αι. π.Χ. οι Αθηναίοι συναθροίζονταν ανά φυλή και ανά τριττύ (IG i³ 117-1131). Οι συνθήκες αυτές μπορεί να ήταν πολιτικές, αλλά επειδή οι επιγραφές αυτές βρέθηκαν τόσο στο λιμάνι της Αθήνας, τον Πειραιά, όσο και στο πολιτικό κέντρο της πόλης, η στρατιωτική εξήγηση φαίνεται πιο ενδεδειγμένη.

Πολλοί από τους θεσμούς που εισήγαγε ο Κλεισθένης δεν ερμηνεύονται ούτε ως απάντηση στις πιέσεις της Σπάρτης ούτε 0)ς θεσμοί που υπηρετούν την αναδιοργάνωση του στρατού. Οι φυλές αποτελούσαν τη βάση όχι μόνο του στρατού αλλά και της νέας βουλής των πεντακοσίων, στην οποία κάθε φυλή συμμετείχε με πενήντα μέλη. Τα πενήντα αυτά μέλη δεν επιλέγονταν στην τύχη από τη φυλή, αλλά από τα χωριά της Αττικής τα οποία περιλάμβανε κάθε φυλή, που το καθένα εξέλεγε σταθερό αριθμό βουλευτών ανάλογο με τον πληθυσμό του (εικ. 73). Δεν γνωρίζουμε πώς λειτουργούσε η προηγούμενη βουλή των 400, ένας πολύ σκιώδης θεσμός που ίσως τον είχε εισαγάγει ο Σόλων, αλλά δεν χωρά αμφιβολία ότι εκείνος που επινόησε την αρχή σύμφωνα με την οποία στη βουλή έπρεπε να εκπροσωπείται κάθε δήμος, δηλαδή κάθε κοινότητα της Αττικής, ήταν ο Κλεισθένης. Αυτή η αρχή επέβαλε κάποια ομοιομορφία στις κοινότητες της Αττικής, αλλά φαίνεται ότι ο Κλεισθένης ενδιαφερόταν ακόμη περισσότερο για τη φύση αυτών των κοινοτήτων όρισε να εκλέγουν η

καθεμιά έναν αρχηγό που η θητεία του ήταν ετήσια, τον λεγόμενο δήμαρχο, τους έδωσε κάποιο ρόλο στην παραχώρηση του δικαιώματος του μέλους της κοινότητας και ως εκ τούτου του δικαιώματος του πολίτη της Αθήνας, στον καθορισμό των λατρευτικών τους δραστηριοτήτων και των οικονομικών τους, ακόμη και κάποιο ρόλο στη διεύθυνση των δικαστικών τους διαφορών (IG i³ 2).

Η δημιουργία του δήμου ήταν πολιτική επανάσταση. Φυσικά οι πολυάριθμες κοινότητες της Αττικής που αναγνωρίζονταν ως δήμοι δεν είναι δικό του δημιούργημα. Μετέτρεψε σε δήμους προϋπάρχοντες συνοικισμούς και διακριτές κοινότητες μέσα στην πόλη της Αθήνας, ίσως απαιτώντας απλώς από κάθε Αθηναίο που είχε κλείσει τα 18 να πολιτογραφηθεί στην κοινότητα στην οποία θεωρούσε ότι ανήκε. Οι δήμοι από αυτή την άποψη δεν ήταν διοικητικά διαμερίσματα, διοικητικές περιφέρειες της Αττικής στις οποίες ανήκε κανείς αφ' ης στιγμής κατοικούσε εντός των ορίων της. Οι δήμοι δεν είχαν γεωγραφικά σύνορα, ήσαν κοινότητες που τα μέλη τους ήταν άντρες οι οποίοι ταύτιζαν τον εαυτό τους ως μέλη της τάδε κοινότητας, επειδή μόνο στους κόλπους αυτής της κοινότητας, αναμφίβολα υπό φυσιολογικές συνθήκες για λόγους οικογενειακής ιστορίας, ένιωθαν οικεία. Η δημιουργία των δήμων από τον Κλεισθένη φαίνεται πως απαιτήσε μερική ομαδοποίηση μικρών κοινοτήτων υπό το αυτό όνομα καθώς και τη μετονομασία κοινοτήτων που μέχρι τότε έφεραν ονόματα τα οποία παρέπεμπαν σε διακεκριμένα γένη ή τοπικά θρησκευτικά ιερά. Το γεγονός ότι οι του γένους των Βουταδών αυτοονομάστηκαν Ετεοβουτάδαι, δηλαδή «γνήσιοι Βουτάδαι» υποδηλώνει ότι θύμωσαν που το όνομά τους επεκτάθηκε μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη σε όλα τα μέλη της κοινότητας, και ίσως έχουν δίκιο όσοι μελετητές υποπτεύονται πως ο Κλεισθένης προέβη σε μία σκόπιμη πολιτική ενέργεια ονομάζοντας την κοινότητα δίπλα στο σπουδαίο ιερό της Βραυρώνος όχι «Βραυρών» αλλά Φιλαΐδαι, παρότι πολλά μέλη του ομώνυμου γένους είχαν εγγράφει στα ληξιαρχικά γραμματεία άλλων δήμων. Αλλά η πολιτική σημασία των μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένη δεν έγκειται μόνο επιφανειακά σε τέτοιου είδους ενέργειες· η σημαντικότερη πολιτική του πράξη ήταν ότι εγκαθίδρυσε μία δομή αυτοκαθορισμού σε καθεμία από τις κοινότητες και ότι έδωσε στην κοινότητα ως όλον την αίσθηση της ευθύνης απέναντι σε όλα όσα συνέβαιναν στους κόλπους της. Την ευθύνη της κοινότητας δεν δείχνει τίποτε άλλο τόσο καθαρά όσο η δημιουργία από τους δήμους ενός ημερολογίου λατρευτικών εκδηλώσεων, το οποίο όριζε την ημερομηνία και τη φύση των θυσιών που λάβαιναν χώρα στα πλαίσια της κοινότητας ή που γίνονταν από την κοινότητα σε ιερά αλλού, ιδίως στην πόλη των Αθηνών. Τα καλύτερα διατηρημένα εορτολόγια χρονολογούνται από τον ύστερο 5ο και 4ο αι. π.Χ., αλλά το εορτολόγιο του αστικού δήμου των Σκαμβωνιδών, ένα από τα πρωιμότερα δημοτικά τεκμήρια που διαθέτουμε, φαίνεται να χρονολογείται από την επαύριο σχεδόν των Μηδικών Πολέμων {IG i³ 244, Κείμενο 46}. Μερικές θυσίες που καταγράφονται σε δημοτικά εορτολόγια θα πρέπει να ήταν νεόκοπες, ενώ μεταφέρθηκαν ενδεχομένως στον δήμο και λατρευτικές τελετές στις οποίες κάποιοι δημότες συμμετείχαν προηγουμένως ως μέλη άλλης κοινότητας.

Εάν δούμε την υπόσχεση ότι κάθε κοινότητα θα αντιπροσωπευόταν στη βουλή και ότι κάθε κοινότητα θα είχε επίσημη δομή και αναγνωρισμένα δικαιώματα με φόντο τις διαμάχες των φατριών και ίσως επίσης την αυξομείωση του σώματος των πολιτών με αυθαίρετα κριτήρια, θα καταλάβουμε πόσο ελκυστική ήταν. Μολονότι υποστήριξα προηγουμένως (σ. 407) ότι «οι παράλων και οι εκ του πεδίου Αθηναίοι» του Ηροδότου (1.59) θα έπρεπε να θεωρούνται ως προσωπικές φατρίες του Μεγακλή και του Λυκούργου και όχι ως ομάδες ιδίων τοπικών-ταξικών συμφερόντων, εντούτοις ακόμη και απλώς η χρήση τοπικών επιθέτων για τον προσδιορισμό τους θα πρέπει να ενέπνεε φόβο και καχυποψία στους Αθηναίους που ζούσαν σε άλλες περιοχές της Αττικής. Όταν, όπως μας πληροφορεί ο Αριστοτέλης στο Αθηναίων πολιτεία (13.5, πρβ. 21.2,4), αναθεωρήθηκαν οι κατάλογοι των πολιτών μετά την ανατροπή του Ιππία, ο φόβος ότι οι Αθηναίοι μιας περιοχής θα συνασπίζονταν εναντίον των Αθηναίων

μιας άλλης περιοχής της Αττικής πρέπει να μεγάλωσε ακόμη περισσότερο. Όσο πιο αυθαίρετες ή προκατειλημμένες ήταν στα μάτια τόσο των αποβληθέντων όσο και εκείνων που είχαν γλυτώσει από αυτή την αναθεώρηση οι αποβολές, τόσο πιο ελκυστική θα πρέπει να ήταν η υπόσχεση στον δήμο ότι θα είχε λόγο για τα μέλη του και επομένως για το ποιος θα ήταν και ποιος όχι πολίτης. Η άλλη υπόσχεση του Κλεισθένη, μέσω της διαίρεσης των φυλών σε τριττύς, ότι οι αστικοί δήμοι θα αποτελούσαν το ένα τρίτο των δήμων κάθε φυλής, οι δήμοι της μεσογαίας το άλλο τρίτο και οι παράλιοι δήμοι το τρίτο, θα πρέπει να καθισχύχασε κάθε φόβο ότι το νέο σύστημα θα επέτρεπε ξανά να μπει από την πίσω πόρτα ο τοπικισμός δημιουργώντας φυλές που τα μέλη τους θα προέρχονταν είτε εξ ολοκλήρου είτε κατά κύριο λόγο από μία μοναδική περιοχή.

Ποια ήταν τα κίνητρα του Κλεισθένη;

Έχοντας όλα αυτά υπ' όψιν, δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε την υποστήριξη του Κλεισθένη από τον λαό, η υποστήριξη του λαού όμως από τον Κλεισθένη παραμένει κάπως μυστηριώδης. Ο φόβος της Σπάρτης, η πειστική ανάγκη δημιουργίας ενός νέου στρατού και η επίσημη θέση που πήρε η τοπική κοινότητα στις δομές διακυβέρνησης της Αθήνας - όλα αυτά μπορεί να γοήτευσαν τον λαό της Αθήνας, αλλά τι ήταν αυτό που ώθησε τον Κλεισθένη σε αυτές τις μεταρρυθμίσεις; Είχε άραγε προσωπικά οφέλη ή ήταν ένας ιδεαλιστής και αλτρουιστής; Από τις αρχαίες μας πηγές η Αθηναίων πολιτεία (20-1) θεωρεί τον Κλεισθένη ιδεαλιστή· σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, το κλειδί για την κατανόηση των πράξεων του είναι η επιθυμία να αναμείξει τον λαό εξαλείφοντας τις παλαιότερες διακρίσεις (και στα Πολιτικά 1319M9-27 υπονοεί κάτι παρόμοιο). Ο Ηρόδοτος από την άλλη μεριά (5.69) είναι της γνώμης ότι ο Κλεισθένης αντικατέστησε τις τέσσερις παλαιότερες φυλές με δέκα νέες, επειδή περιφρονούσε τους Ίωνες και δεν ήθελε οι Αθηναίοι να έχουν τις ίδιες φυλές με τους Ίωνες. Ο Ηρόδοτος λέει ρητά (5.67) ότι όλα αυτά τα έκαμε μιμούμενος τον πατέρα της μητέρας του και τύραννο της Σικυώνος Κλεισθένη. Παραπάνω (σ. 405) διατύπωσε την υπόθεση ότι οι αλλαγές του ονόματος των φυλών στη Σικυώνα ήταν μέρος της διάκρισης της Σικυώνος σε αντιπαράθεση με άλλες πόλεις. Το ίδιο μπορούμε ασφαλώς να θεωρήσουμε και για τα ονόματα των νέων φυλών στην Αθήνα είτε τα επέλεξε ο ίδιος ο Κλεισθένης είτε η Πυθία από έναν μακρύτερο κατάλογο ονομάτων αττικών ηρώων που είχε υποβάλει στο μαντείο, όπως μας παραδίδει ο Αριστοτέλης στο Αθηναίων πολιτεία 21.6. Τα ιωνικά ονόματα των φυλών δεν έχουν τοπική σημασία, ενώ τα νέα προέρχονταν από τους λεγόμενους ακριβώς γι' αυτό τον λόγο επώνυμους ήρωες που ήταν σπουδαίες μορφές της μυθικής ιστορίας της Αθήνας: Ερεχθεύς, Αιγεύς, Πανδίων, Ακάμας και Κέκροψ ήταν ορισμένοι από τους θρυλικούς βασιλείς των Αθηνών· ο Λεώς, γιος του Ορφέα, θυσίασε τις κόρες του για να σώσει την πόλη από λοιμό· ο Ιπποθόων ήταν γιος του Ποσειδώνα· και ο Αίας είναι ο μέγας ήρωας της Ιλιάδας από τη Σαλαμίνα. Για να θεσμοθετηθούν αυτά τα νέα ονόματα των φυλών, έπρεπε οι διάφορες ενέργειες των αθηναϊκών φυλών, είτε ήταν στρατιωτικές, είτε εορταστικές, είτε πολιτικές, να αποκτήσουν τη μυρωδιά του αθηναϊκού παρελθόντος. Έτσι δημιουργήθηκε το έδαφος για τη διάδοση του μύθου ότι οι Αθηναίοι ήταν αυτόχθονες κάτοικοι της Αττικής, δηλαδή ότι ζούσαν ανέκαθεν εδώ, ο οποίος τονίζεται τόσο πολύ τον ύστερο 5ο αι. π.Χ. Και πρέπει να είναι σωστή η σκέψη του Ηροδότου ότι ενός τέτοιου είδους προπαγάνδη πολιτικής υπερηφάνειας δεν μπορεί παρά να εξασθένησε την αίσθηση ότι ήταν μέρος των ελλήνων Ιώνων. Όταν οι πιέσεις της Σπάρτης είχαν ίσως ως συνέπεια να υπερισχύσει στην Αθήνα η διαίρεση σε Δωριείς και Ίωνες, φαίνεται ότι η μεταρρύθμιση των φυλών του Κλεισθένη διοχέτευσε την αθηναϊκή αντιπολίτευση σε ακόμη στενότερα πλαίσια.

Σύγχρονοι μελετητές αγνόησαν γενικά την ερμηνεία που δίνει ο Ηρόδοτος στην ενέργεια αυτή του Κλεισθένη και έσπευσαν να υιοθετήσουν την πιο γενική του θέση ότι ο Κλεισθένης είχε προσωπικά κίνητρα και δεν ήταν δημοκράτης ιδεαλιστής. Παρατηρώντας το υπόβαθρο των φατριαστικών αγώνων και υιοθετώντας την άποψη του Ηροδότου που παρουσιάζει την έκκληση του Κλεισθένη προς τον λαό σαν προσπάθεια να νικήσει τον Ισαγόρα, ερεύνησαν εξονυχιστικά τις λεπτομέρειες των μεταρρυθμίσεων του αναζητώντας τρόπους με τους οποίους μπορεί να έθιξαν τα συμφέροντα των αντιπάλων του και να προώθησαν τα συμφέροντα της οικογένειας των Αλκμεωνιδών στην οποία ανήκε και ο ίδιος. Ιδιαίτερη προσοχή έδωσαν στην κατανομή των δήμων σε τριττύς και φυλές. Ούτε ο Ηρόδοτος ούτε η αριστοτελική Αθηναίων πολιτεία μας λέει ποιος δήμος ανήκε σε ποια φυλή. Για τον 4ο αι. π.Χ. γνωρίζουμε τη φυλετική ένταξη κάθε δήμου, επειδή οι πενήντα βουλευτές κάθε φυλής που επί 1/10 του έτους αποτελούσαν την επιτροπή των πρυτάνεων τιμώνταν για τις υπηρεσίες τους και τα ονόματά τους χαραζόνταν από τον δήμο σε αναμνηστική στήλη. (Από αυτές τις επιγραφές γνωρίζουμε ότι κάθε δήμος έστελνε κάθε χρόνο καθορισμένο αριθμό αντιπροσώπων στη βουλή.) Συνδυάζοντας αυτούς τους καταλόγους με ό,τι γνωρίζουμε από ποικίλες άλλες πηγές, γραπτές και αρχαιολογικές, για τη γεωγραφική θέση των δήμων, μπορεί να παρατηρήσουμε πως η θέση ενός δήμου μιας δεδομένης φυλής είναι παρόμοια με τη θέση άλλων δήμων της ίδιας φυλής (εικ. 73). Ο Αριστοτέλης στην Αθηναίων πολιτεία (21.4) αναφέρει ότι κάθε φυλή την αποτελούσαν μία παράλια, μία μεσόγεια και μία αστική τριττύς, έτσι θα περιμέναμε ότι υπήρχαν τρία διακεκριμένα σύνολα δήμων σε κάθε φυλή. Σε ορισμένες φυλές, π.χ., την Ερεχθίδα, φαίνεται πως ήταν όντως έτσι τα πράγματα. Αλλά σε άλλες φυλές ένας ή και περισσότεροι δήμοι παρουσιάζονται απομονωμένοι από τους άλλους δήμους της φυλής. Παράδειγμα, οι δήμοι Προβάλινθος της Πανδιονίδος φυλής, Αλιμούς της Λεοντίδος και Παλλήνη της Αντιοχίδος. Άραγε αυτοί οι απομονωμένοι δήμοι προέκυψαν τυχαία ή αποδεικνύουν σκόπιμη επέμβαση του Κλεισθένη στο σύστημά του;

Η ερμηνεία της «ανωμαλίας» αυτής είναι δύσκολη. Μολονότι, όπως θα δούμε αργότερα (σ. 466), η έννοια του χάρτη υπήρχε ήδη εκείνη την εποχή, ο ίδιος ο Κλεισθένης δεν πρέπει να χρησιμοποίησε ακριβή χάρτη της Αττικής. Δικός του πρέπει να ήταν ένας νοητικός χάρτης βασισμένος στις γνώσεις του για την Αττική, ένας χάρτης καλός για τη χωροθέτηση κοινότητων διαδοχικά κατά μήκος ενός δρόμου αλλά όχι και για να κρίνει κανείς ποια ήταν η σχέση του ενός προς τον άλλο δυο αποκλινόντων δρόμων. Οι ανωμαλίες ωστόσο που αναφέραμε φαίνονται να υπερβαίνουν την ενδεχόμενη γεωγραφική σύγχυση στο μυαλό του Κλεισθένη. Επιπλέον και οι τρεις αυτοί δήμοι, Προβάλινθος, Αλιμούς και Παλλήνη, οι απομονωμένοι από άλλους δήμους της ίδιας φυλής, είναι δήμοι που έπαιζαν σημαντικό θρησκευτικό ρόλο. Η Παλλήνη ήταν το κέντρο του συνδέσμου της Αθηνάς Παλληνίδος που περιλάμβανε τις γύρω κοινότητες· ο Προβάλινθος μαζί με τους δήμους Μαραθώνος, Οινόης και Τρικορύνθου σχημάτιζε τη λεγόμενη μαραθωνική «τετράπολι» που είχε κοινό θρησκευτικό ημερολόγιο· μετά την Ελευσίνα και την ίδια την Αθήνα το σπουδαιότερο κέντρο λατρείας της Δήμητρας ήταν ο Αλιμούς. Ο όρος «τετράπολις» χρησιμοποιήθηκε ως όνομα της τριττύος της Αιαντίδος φυλής που περιλάμβανε τον Μαραθώνα, τον Τρικόρυνθο και την Οινόη αλλά όχι τον Προβάλινθο: άραγε ο Κλεισθένης επέφερε σκόπιμα αυτή την ανάμειξη πολιτικών και θρησκευτικών ενοτήτων;

Από όλα όσα γνωρίζουμε για τις μεταρρυθμίσεις του δεν προκύπτει με βεβαιότητα ότι ο Κλεισθένης ήταν αποφασισμένος να συντρίψει την εξουσία των αρχαίων θρησκευτικών ενοτήτων. Ο Κλεισθένης φαίνεται πως δεν έκανε τίποτε για να δώσει τέλος στους αρχαίους θρησκευτικούς συνδέσμους και στα αρχαία θρησκευτικά έθιμα. Όταν οι Αθηναίοι χάραξαν τους νόμους τους κατά την τελευταία δεκαετία του 5ου αι. π.Χ. περιέλαβαν και ένα εορτολόγιο στο οποίο συμμετείχαν και οι αρχαίες ιωνικές φυλές και οι αρχαίες τριττύες αυτών των φυλών: σε ένα απόσπασμα που έχει σωθεί αναφέρεται η ιωνική φυλή των Γελεόντων και η

τριτύς των Λευκοταινών. Παρομοίως, μολονότι επί Κλεισθένη καθιερώθηκε η αρχή ότι κάθε άνδρας αφ' ης στιγμής γινόταν πολίτης αναγνωριζόταν ως μέλος ενός δήμου, οι παλαιότερες ομάδες που στηρίζονταν στην καταγωγή και είναι γνωστές ως φρατρία εξακολούθησαν όχι απλώς να υπάρχουν αλλά και να λειτουργούν δραστήρια. Μια μακρά επιγραφή (IG ii² 1237) από τις αρχές του 4ου π.Χ. αιώνα δείχνει μια φρατρία να ανησυχεί εξαιρετικά για τα μέλη της, ενώ σε αγορεύσεις σε δίκες του 4ου π.Χ. αι. για να στηριχτεί ο ισχυρισμός κάποιου ότι είναι αθηναίος πολίτης βλέπουμε να προβάλλεται συστηματικά ως επιχείρημα η ιδιότητά του του μέλους μιας φρατρίας. Επίσης αν και ορισμένοι από τους επώνυμους ήρωες, δηλαδή τους ήρωες που έδωσαν το όνομά τους στις νέες φυλές, ήταν μορφές που η λατρεία τους έπρεπε να εισαχθεί διότι δεν προϋπήρχε, άλλες λατρεύονταν ήδη, και σε αυτές τις περιπτώσεις η υφιστάμενη λατρεία έπρεπε να λάβει και τον πρόσθετο ρόλο της φυλετικής λατρείας, αλλά αρμόδια πρόσωπα για τη λατρεία τους παρέμειναν τα ίδια. Ο Κλεισθένης με τις μεταρρυθμίσεις του άλλοτε δημιουργώντας νέους ρόλους για παλαιές ομάδες και άλλοτε καταργώντας τους παλιούς ρόλους τους, μάλλον συμπλήρωσε παρά υποκατέστηκε τα ήδη υπάρχοντα.

Ένας άλλος λόγος για τον οποίο θα έπρεπε να είμαστε προσεκτικοί όταν συνάγουμε τις προθέσεις του Κλεισθένη από τις γνώσεις μας για τη φυλετική κατανομή των δήμων τον 4ο αιώνα π.Χ. είναι ότι υπάρχει πολύ μεγάλη πιθανότητα η κατάσταση των πραγμάτων τον 4ο αι. π.Χ. να μην ήταν αποκλειστικά απόρροια των ενεργειών του Κλεισθένη, αλλά μετέπειτα τροποποίησης του πλαισίου που είχε δημιουργήσει ο Κλεισθένης. Υπάρχουν δύο λόγοι που συνηγορούν υπέρ αυτής της άποψης, ο ένας δημογραφικός και ο άλλος αρχαιολογικός. Το ένα τέταρτο των 139 γνωστών δήμων του 4ου αι. π.Χ. αντιπροσωπεύονταν μόνο από έναν βουλευτή στη βουλή των πεντακοσίων. Επειδή επί Κλεισθένη μετά την αρχική εγγραφή στα ληξιαρχικά γραμματεία των δήμων η ιδιότητα του δημότη ήταν κληρονομική για τους άρρενες απογόνους του πρώτου δημότη και επειδή δεν ήταν συνάρτηση του τόπου κατοικίας, το μέγεθος ενός δήμου στον 4ο αι. π.Χ. πρέπει να εξαρτιόταν από τη δημογραφική ιστορία της κοινότητας που την αποτελούσαν οι εγγεγραμμένοι δημότες στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. Ο πληθυσμός ενηλίκων αρρένων ενός δήμου που δεν είχε δικαίωμα να στείλει στη βουλή των πεντακοσίων πάνω από έναν βουλευτές το 507 π.Χ. πρέπει να κυμαινόταν ανάμεσα στα 50 και τα 100 άτομα (0.2 - 0.4 τοις εκατό ενός συνολικού πληθυσμού 25.000 κατοίκων). Η πιθανότητα οι 35 κοινότητες αυτού του μεγέθους να είχαν όλες αυτή την εποχή παρόμοια δημογραφική ιστορία καθ' όλη τη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ. είναι ελάχιστη, ιδίως αν σκεφτούμε τις τοπικές επιπτώσεις του λοιμού και το γεγονός ότι ορισμένες φυλές υπέστησαν ιδιαίτερα βαριές απώλειες σε συγκεκριμένες μάχες. Η δημογραφική αυτή εικόνα δεν μπορεί να εξηγηθεί παρά μόνο εάν δεχτούμε ότι κάποια στιγμή τον 5ο αι. π.Χ. είτε αναθεωρήθηκαν τα ποσοστά αντιπροσώπευσης στη βουλή είτε έλαβε χώρα μεταδημότευση ανδρών, ίσως με κριτήριο τον τόπο κατοικίας.

Τα αρχαιολογικά στοιχεία υποδηλώνουν ακόμη ριζικότερες μεταβολές κατά τη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ. Εντατική αρχαιολογική έρευνα επιφανείας σε περιοχή της νότιας Αττικής αποκάλυψε μεγαλύτερη πυκνότητα αρχαιολογικών ευρημάτων ανά εκτάριο από ό,τι έχουν αποκαλύψει παρόμοιες έρευνες σε οποιαδήποτε άλλη περιοχή της Ελλάδας. Βρέθηκαν ιδιωτικά κτήρια, νεκροταφεία και εκτεταμένη γεωργική εκμετάλλευση ενός μάλλον άγονου τόπου με τη μέθοδο των αναβαθμών. Τα κεραμικά ευρήματα δεν είναι άφθονα, αλλά ούτε αυτά ούτε τα κατάλοιπα των κτηρίων δείχνουν κατοίκηση πριν από τον 5ο αι. π.Χ. Εντούτοις δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι εδώ ήταν ο δήμος του 5ου και 4ου αι. π.Χ. Ατήνη, ένας δήμος που έστειλε στη βουλή τρεις αντιπροσώπους τον χρόνο. Είναι αδύνατο να έζησε εδώ στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. μία κοινότητα 500 ή παραπάνω ανθρώπων και να μην άφησε αρχαιολογικά ίχνη. Η μόνη εναλλακτική λύση είναι ότι κατά τη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ. και οπωσδήποτε πριν από το 432/31 π.Χ., οπότε μαρτυρείται σε μία χρονολογημένη επιγραφή ο

πρώτος δημότης της Ατήνης, έλαβε χώρα κάποια μεταρρύθμιση η οποία, όχι μόνο μετέβαλε τον αριθμό των αντιπροσώπων που οι δήμοι έστελναν ετησίως στη βουλή, αλλά εισήγαγε και νέους δήμους που οι δημότες τους θα πρέπει να ήταν απόγονοι πολιτών εγγεγραμμένων στα ληξιαρχικά γραμματεία άλλων δήμων. Κατά πόσο οι αλλαγές αυτές ήταν τόσο σημαντικές ώστε να καθιστούν αληθοφανή την προφανή άποψη του Ηροδότου ότι το 507 π.Χ. υπήρχαν μόνο 100 δήμοι, επ' αυτού προς το παρόν δεν μπορούμε να αποφανθούμε.

Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει η πιθανότητα να έλαβε χώρα τον 5ο αι. π.Χ. μια μεταρρύθμιση του συστήματος του Κλεισθένη που δεν αναφέρεται στις γραπτές πηγές. Επιγραφικά στοιχεία μαρτυρούν ότι έγιναν διάφορες διαδικαστικές αλλαγές στους θεσμούς της αθηναϊκής δημοκρατίας κατά τη διάρκεια των 5ου και 4ου αι. π.Χ. που δεν αναφέρονται ούτε καν στην αριστοτελική Αθηναίων πολιτεία, αλλαγές που δεν αφορούν σημαντικά ζητήματα αρχής. Αλλά ακόμη και αν για τους ανθρώπους εκείνης της εποχής οι συνέπειες των αλλαγών αυτών ήταν περιορισμένες, για τη δική μας κατανόηση του Κλεισθένη οι συνέπειές τους είναι βαθιές. Γιατί ο συνδυασμός αριθμητικών και γεωγραφικών περιορισμών, που αποτελεί δομικό στοιχείο του συστήματος του Κλεισθένη, σήμαινε πως η προσθήκη νέων δήμων και νέων ποσοστών αντιπροσώπευσης στη βουλή είχε σημαντικότερες συνέπειες. Αφού κάθε φυλή ήταν υποχρεωμένη να συμμετέχει στη βουλή με 50 βουλευτές, η δημιουργία ενός νέου δήμου ή η αύξηση του ποσοστού αντιπροσώπευσης στη βουλή σήμαινε είτε ανάλογη μείωση των ποσοστών αντιπροσώπευσης των άλλων δήμων της ίδιας φυλής ή ένταξη του δήμου σε μια άλλη φυλή στην οποία μπορούσαν να μειωθούν τα ποσοστά αντιπροσώπευσης. Επομένως, ακόμη και σε επίπεδο κατανομής των δήμων ανά φυλή η ύπαρξη ανωμαλιών τον 4ο αι. π.Χ. μπορεί κάλλιστα να είναι προϊόν προσαρμογών του 5ου αι. π.Χ. και όχι αποφάσεων του Κλεισθένη. Όσο για τις τριττύς, το γεγονός ότι τον 4ο αι. π.Χ. η ομάδα των δήμων της μεσογαίας που ανήκουν σε μία συγκεκριμένη φυλή δεν στέλνουν στη βουλή τον ίδιο αριθμό βουλευτών που στέλνει η ομάδα των παράλιων ή των αστικών δήμων φαίνεται πως ήταν αναπόφευκτο επακόλουθο δημιουργίας νέων ή διεύρυνσης υπαρχόντων δήμων.

Τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησαν όσοι θεωρούν ότι ο Κλεισθένης προσπάθησε να ευνοήσει τον οίκο των Αλκμεωνιδών στον οποίο ανήκε και ο ίδιος δεν εξαρτώνται με τον ίδιο τρόπο από λεπτομέρειες που πιθανόν να επηρεάστηκαν από αλλαγές μετά τον Κλεισθένη. Αυτό που ισχυρίζονται είναι ότι συμπεριέλαβε στην ίδια φυλή παράλιες και αστικές κοινότητες που ήταν εκ παραδόσεως στυλοβάτες των Αλκμεωνιδών. Ο ισχυρισμός αυτός βασίζεται κυρίως στην ερμηνεία που δίνουν στους λεγόμενους «παραλίους» που στις ιστορίες με θέμα την άνοδο στην εξουσία του Πεισίστρατου ταυτίζονται με τους οπαδούς του Μεγακλή, υπονοώντας έτσι ότι ο Κλεισθένης είχε ισχυρή υποστήριξη από τους Αλκμεωνίδες στην περιοχή για την οποία χρησιμοποιήθηκε ο όρος «παραλία» ως γεωγραφικός προσδιορισμός, δηλαδή στα νοτιοανατολικά παράλια της Αττικής γύρω από τον δήμο Αναφλύστου (Αναβύσσου). Στον βαθμό που μπορούμε να ανιχνεύσουμε τους Αλκμεωνίδες στον χώρο τον 5ο αι. π.Χ., δεδομένου ότι έπαιξαν αξιοσημείωτα μικρό ρόλο στην πολιτική ζωή μετά το 480 π.Χ., τα μέλη του γένους τους ανήκαν σε τρεις δήμους, Αλωπεκής, Αγρύλης και Ξυπέτης, οι οποίοι με τη σειρά τους ανήκαν σε τρεις διαφορετικές φυλές. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν εξακολούθησαν να κατέχουν γαίες στην Ανάβυσσο, όπου οι περισσότερες τοπικές κοινότητες ανήκαν, όπως και ο δήμος της Αλωπεκής, στην Αντιοχίδα φυλή, και η γαιοκτησία πιθανόν συνεπαγόταν τοπικές πελατειακές σχέσεις λόγω εποχιακής απασχόλησης, ενοικίασης της γης, και λοιπά. Αλλά είναι δυνατό η έστω μεγάλη επιρροή στα πλαίσια μίας μόνο φυλής να απέβαινε επ' ωφελεία μιας οικογένειας με πολιτικές φιλοδοξίες; Γνωρίζουμε ελάχιστα για τον ρόλο που δόθηκε αρχικά στις φυλές, αλλά φαίνεται πιθανό ουσιαστικά να επέλεγαν από πολύ νωρίς ορισμένους στρατιωτικούς αξιωματούχους και να είχαν βαρύνοντα λόγο στη χρηματοδότηση των εορτών στα πλαίσια των οποίων λάβαιναν χώρα και αγώνες μεταξύ των φυλών (βλ. σ. 443-444). Επίσης ασφαλώς θα υπήρχαν ευκαιρίες κοινωνικής ανόδου για κάθε

άτομο που κατείχε θέση ισχύος σε μία φυλή. Αλλά αυτή η θέση ισχύος διαφέρει από τη θέση ισχύος στην πολιτική σκηνή. Το μεταγενέστερο χρονικό του οίκου αυτού ασφαλώς δεν υποδηλώνει ότι οι Αλκμεωνίδες απολάμβαναν μοναδικά ευνοϊκή θέση.

Διεξοδικό έλεγχο δεν αντέχει κανένα από τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται για να παρουσιάσουν τον Κλεισθένη ως πολιτικό που, μεταμφιεσμένος σε υπέρμαχο της λαϊκής εξουσίας, στην πραγματικότητα προσπάθησε δήθεν να καταστρέψει τη δύναμη των αντιπάλων του μελών της αθηναϊκής ελίτ, ενώ περιχαράκωσε θεσμικά την επιρροή του γένους του. Μήπως εντέλει ήταν δημοκράτης ιδεαλιστής; Κάθε άλλο. Όπως ένας αριθμός διαφορετικών προβλημάτων μπορεί να ώθησαν τον λαό να στηρίξει τον Κλεισθένη, έτσι και οι μεταρρυθμίσεις του μπορεί να αποσκοπούσαν στη διευθέτηση άμεσων πειστικών προβλημάτων. Θα έπρεπε να περιμένουμε ότι ο Κλεισθένης, ως πολιτικός με είκοσι χρόνια ποικίλων εμπειριών στο ενεργητικό του, είχε προβλέψει με αρκετή διορατικότητα τις άμεσες συνέπειες που θα είχε η πρόταση αυτών των μεταρρυθμίσεων. Η υποστήριξή του από τον λαό και η στρατιωτική επιτυχία στις μάχες εναντίον των Βοιωτών και των Χαλκιδέων αποδεικνύουν ότι πρόέβλεψε τις συνέπειες αυτές με ακρίβεια. Αλλά δεν είναι ανάγκη να είχε προβλέψει καμία μακροπρόθεσμη συνέπεια. Πάντως, είτε είχε προβλέψει είτε όχι τις συνέπειες, η πολιτική του επέφερε μακροπρόθεσμα βαθύτατες μεταβολές.

Η πολιτική ζωή στην Αθήνα του Κλεισθένη

Τι είδους κράτος δημιούργησε ο Κλεισθένης; Για τον Ηρόδοτο (5.78, Κείμενο 47) αυτό που μεταμόρφωσε την Αθήνα από ανίσχυρο κράτος με τυραννικό καθεστώς σε κράτος ικανό να κυριαρχεί επί όλων των γειτονικών του κρατών ήταν η «ισηγορία», δηλαδή η ισοτιμία λόγου. Στα τραγούδια για τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα οι τυραννοκτόνοι εξυμνούνταν ως αυτοί που έφεραν την «ισονομία» στην Αθήνα. Το πόσο σύντομα οι Αθηναίοι κατέληξαν να περιγράφουν το πολιτικό τους καθεστώς ως «δημοκρατία» αποτελεί αντικείμενο διαφωνίας: μολονότι η πρώτη μαρτυρημένη χρήση της λέξης εμφανίζεται μετά τους Περσικούς Πολέμους, μπορεί να είχε χρησιμοποιηθεί και νωρίτερα. Αλλά τι ήταν αυτό που έδωσε τη δυνατότητα να περιγράφονται οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη με τους όρους «ισηγορία», «ισοτιμία» και «δημοκρατία»; Εκείνο που μας εμποδίζει να κατανοήσουμε τις συνέπειες των πολιτειακών νεοτερισμών -τις νέες φυλές, τη βουλή των πεντακοσίων, τους δήμους- είναι η άγνοια που έχουμε για τον τρόπο εκλογής της αρχαιότερης βουλής των τετρακοσίων και τις εξουσίες της. Ασφαλώς τα ποσοστά αντιπροσώπευσης στη νέα βουλή και η εμμογή στον κανόνα, εάν επιβλήθηκε εξ αρχής, ο οποίος όριζε ότι κανένας Αθηναίος δεν επιτρεπόταν να υπηρετήσει σε αυτή πάνω από δύο μη συνεχή έτη, εξασφάλιζε τη συμμετοχή στη διαχείριση των κρατικών υποθέσεων μεγάλου αριθμού Αθηναίων. Πολύ πιθανόν η βουλή να είχε αρχικά ευρείες εξουσίες, αλλά εάν όντως είχε, σύντομα περιορίστηκαν· ο όρκος που συντάχθηκε για τη βουλή των πεντακοσίων το 501 π.Χ. καθιστούσε απολύτως σαφές ότι η βουλή δεν ήταν εκτελεστικό αλλά προβουλευτικό όργανο με αυστηρά περιορισμένες δικαστικές εξουσίες· και ένα άλλο θέσπισμα, γνωστό μόνο αποσπασματικά από την επαναχάραξή του την τελευταία δεκαετία του 5ου αι., ίσως υποδεικνύει περαιτέρω αποδυνάμωση των δικαστικών εξουσιών της βουλής. Οι περιορισμοί των εξουσιών της βουλής καθιστούν σαφές ότι ήδη μέχρι το 501 π.Χ. αρμόδια ήταν η εκκλησία του δήμου, αποφασισμένη να επιβεβαιώσει ότι ο λαός ήταν κυρίαρχος και ότι ακόμη και ένα τόσο αντιπροσωπευτικό σώμα όπως η βουλή δεν ήταν παρά σύμβουλος του λαού.

Τι ήταν αυτό που έδωσε στην εκκλησία του δήμου την πρωτοκαθεδρία στην Αθήνα; Σίγουρα υπήρχε εκκλησία του δήμου στην Αθήνα και πριν από το 507 π.Χ., οι συνελεύσεις του λαού είχαν υπάρξει χαρακτηριστικό γνώρισμα της ελληνικής ζωής τουλάχιστον από την

εποχή των ομηρικών επών. Η λεγόμενη «μεγάλη ρήτρα» της Σπάρτης γύρω στο 700 π.Χ. προβλέπει την κατά τακτά χρονικά διαστήματα και σε καθορισμένο τόπο σύγκληση της εκκλησίας του δήμου, της λεγόμενης απέλλας, την οποία περιβάλλει με αποφασιστικές εξουσίες (βλ. σ. 265). Οι μύθοι που λέγονταν αργότερα για την άνοδο στην εξουσία των τυράννων επίσης υποδηλώνουν τη δυνατότητα η φωνή του λαού να επηρεάζει αποφασιστικά τα πολιτικά πράγματα. Ένας νόμος από τη Χίο, ο οποίος χρονολογείται στο πρώτο μισό του 6ου αι. π.Χ. δείχνει ότι ο δήμος εκεί είχε αρκετή εξουσία ώστε να δημιουργήσει μία «βουλή του δήμου» η οποία ήταν όργανο αιρετό και συνεδρίαζε μία φορά το μήνα (ML 8/Fornara 19)· στη δε Ολυμπία του 6ου αι. βρίσκουμε ακόμη και αναφορά σε μία βουλή πεντακοσίων αντιπροσώπων καθώς και σε μία ολομέλεια του δήμου, όργανα τα οποία συνεργάζονται (Buck 64), αλλά τόσο στην Ολυμπία όσο και στη Σπάρτη οι αρμοδιότητές τους είναι περιορισμένες. Στην Αθήνα οι παράγοντες που εξασφάλισαν ώστε η εκκλησία του δήμου να είναι το σπουδαιότερο πολιτικό σώμα ήταν: πρώτον, η ανίσχυρη θέση των αρχόντων και, δεύτερον, η ταχεία διαμόρφωση του έθνους της συμμετοχής.

Το ότι οι αθηναίοι άρχοντες ήταν ανίσχυροι το δείχνει με ιδιαίτερη ενάργεια η σύγκριση της Αθήνας με τη Σπάρτη. Στην Αθήνα δεν υπήρχε θεσμός ανάλογος με τον θεσμό των δύο βασιλέων που το αξιωματικό τους ήταν κληρονομικό και ισόβιο (ο διάδοχος του θρόνου δεν υφίστατο την κοινή αγωγή από φόβο μήπως η επιφανής καταγωγή του συγκρουστεί με προφανείς αποτυχίες στην πράξη). Επίσης στην Αθήνα δεν υπήρχε θεσμός ανάλογος με των ετησίων αρχόντων της Σπάρτης, των εφόρων, που η εξουσίες τους ήταν τόσο μεγάλες ώστε ο Ηρόδοτος (5.39-40) διηγείται ότι κάποτε διέταξαν τον βασιλιά να χωρίσει τη γυναίκα του και να παντρευτεί άλλη για να αποκτήσει άρρενες κληρονόμους (βλ. σ. 482), ο Θουκυδίδης ότι οι Σπαρτιάτες πολέμησαν την Αθήνα το 432 π.Χ. εξαιτίας ενός εφόρου (Θουκυδίδης 1.85-7) και ο Αριστοτέλης ότι η παρακμή της Σπάρτης τον 4ο αι. π.Χ. οφειλόταν στην ανικανότητα των εφόρων της (Πολιτικά 1270b6-35). Οι σπαρτιάτες βασιλείς, που όφειλαν να ηγούνται και όλων των στρατιωτικών εκστρατειών εναντίον ξένων κρατών, και οι έφοροι είχαν εξουσίες που δεν διέθετε κανένας άρχοντας της Αθήνας· αρμοδιότητες όπως η υποδοχή των απεσταλμένων ξένων κρατών, που στη Σπάρτη ήταν αρμοδιότητες των εφόρων, στην Αθήνα ανήκαν στη βουλή των 500. Εντούτοις και οι βασιλείς και οι έφοροι ασκούσαν επιρροή που υπερέβαινε τις καθορισμένες από τον νόμο της πολιτείας εξουσίες τους. Στην περίπτωση των βασιλέων αυτό ήταν αποτέλεσμα της ιδιαίτερης μεταχείρισής τους -διπλές μερίδες, ιδιαίτερα επιμελημένες ταφές, και τα παρόμοια- και της συσσωρευμένης πείρας τους που ήταν απόρροια του γεγονότος ότι κρατούσαν το αξίωμα του βασιλιά δια βίου. Στην περίπτωση των εφόρων αυτό ήταν, τουλάχιστον εν μέρει, προϊόν της εκλογής τους, πράγμα που σήμαινε ότι εξέφραζαν την εκάστοτε κυρίαρχη γνώμη. Αυτό το βλέπουμε καθαρά σε στιγμές κατά τις οποίες η λαϊκή διάθεση μεταστρέφεται μετεκλογικά αλλά οι έφοροι επιμένουν να εφαρμόσουν την πολιτική για την οποία ο λαός τώρα αμφιβάλει (η προφανέστερη ανάλογη περίπτωση είναι η δίκη του Πausanias το 403 π.Χ.· βλ. Pausanias 3.5.1-2). Η τάση να αποδίδεται ιδιαίτερη σπουδαιότητα σε άτομα λόγω του αξιώματός τους επεκτεινόταν και στα μέλη της γερουσίας, το συμβούλιο των είκοσι οκτώ που τα μέλη του εκλέγονταν μεταξύ των γερόντων που είχαν συμπληρώσει το 60ό έτος της ηλικίας τους. Ο Διόδωρος (11.50) αφηγείται μια ιστορία, όχι αναγκαστικά αληθινή, σύμφωνα με την οποία εκείνος που ουσιαστικά επέτρεψε στους Σπαρτιάτες να επιτεθούν στην Αθήνα το 470 π.Χ. ήταν ο Ετοιμαρίδας που ήταν μέλος της γερουσίας· και ο Ξενοφών (Ελληνικά 3.3.8) αφηγείται πώς κατά την κρίσιμη στιγμή της συνωμοσίας του Κινάδωνος [εναντίον του βασιλέως Αγησιλάου] οι έφοροι ζήτησαν κατ' ιδίαν τη συμβουλή μελών της γερουσίας.

Η μόνη αρχή στην Αθήνα που επέτρεπε είτε τη μακρόχρονη άσκηση του ίδιου αξιώματος από το ίδιο πρόσωπο είτε, με κάποια έννοια, την επιλογή του στη βάση μιας συγκεκριμένης πολιτικής ήταν η στρατηγία: θεσμός που εισήχθη πρώτη φορά το 501 π.Χ. και απέκτησε τον

κυρίαρχο στρατιωτικό ρόλο του μόλις το 490 π.Χ. Σε αντίθεση με άλλους άρχοντες, οι στρατηγοί δεν ήταν κληρωτοί αλλά χειροτονητοί: σε στρατιωτικά ζητήματα η προσωπική ανικανότητα δεν μπορούσε να καλυφθεί με τον διορισμό ενός πολυάριθμου επιτελείου. Και επίσης, σε αντίθεση με άλλους άρχοντες, οι στρατηγοί μπορούσαν να υπηρετούν επανειλημμένα, χωρίς κανένα περιορισμό. Εντούτοις εκτός πεδίου μάχης φαίνεται πως δεν είχαν ούτε εξουσίες ούτε ειδικά προνόμια· εκείνοι οι οποίοι πρότειναν να γίνουν οι στρατηγοί αυτοδικαίως μέλη της βουλής των πεντακοσίων ήταν οι επικριτές της δημοκρατίας ([Αριστοτέλης], Αθηναίων πολιτεία 30.2). Αν και σε ορισμένες περιπτώσεις οι στρατηγοί εμφανίζονται να προωθούν συλλογικά κάποια θεσπίσματα (βλ. π.χ. IG i³ 92 απόφαση να τιμηθεί κάποιος Θεσσαλός το 416/5 π.Χ.), δεν φαίνεται να συμμετείχαν σε εκλογικές αναμετρήσεις. Ορισμένα άτομα ασφαλώς διατήρησαν το αξίωμα του στρατηγού επί πολλά συνεχή έτη (τέτοιες περιπτώσεις τον 5ο αι. π.Χ. είναι σαφώς του Περικλή και του Νικία), αλλά όποτε έχουμε στρατηγούς να υπηρετούν επί σειρά ετών, τότε είναι προφανές πως έχουμε να κάνουμε με περίοδο σοβαρών αναταραχών. Ο διαχωρισμός πολιτικής και αξιώματος του στρατηγού στην Αθήνα φαίνεται εάν συγκρίνουμε την Αθήνα με τις Συρακούσες του ύστερου 5ου αι. π.Χ., όπου χαρακτηριστικό της σταδιοδρομίας του Ερμοκράτη είναι η αλληλεπίδραση αυτών των δύο περιοχών δράσης.

Για να εξηγήσουμε πώς παρέμειναν στην Αθήνα ακόμη και οι στρατηγοί υποταγμένοι στην πολιτική πρέπει να επικαλεστούμε το έθος της συμμετοχής. Οι Αθηναίοι αποδέχτηκαν τις δυνατότητες της αυτοκυβέρνησης με ενθουσιασμό. Βλέπουμε τον δήμο, τη φρατρία, θρησκευτικές και άλλες ομάδες να μιμούνται τις δομές της κεντρικής κυβέρνησης. Και όχι μόνο τις δομές. Η ίδια ρητορική που χρησιμοποιείται σε συγκεντρώσεις της τοπικής κοινότητας απηχεί τη ρητορική της εκκλησίας του δήμου, της συνέλευσης του λαού, και το αντίστροφο. Τα στοιχεία που έχουν σωθεί δεν επιτρέπουν να χρονολογήσουμε εύκολα αυτό το φαινόμενο, αλλά οι χαραγμένες πάνω σε πέτρα αποφάσεις δήμων εμφανίζονται τόσο νωρίς όσο και οι αποφάσεις της εκκλησίας του δήμου: οι νόμοι που ψήφισε η εκκλησία του δήμου με αντικείμενο τα λατρευτικά έθιμα στην Ελευσίνα και οι οποίοι χρονολογούνται στην τρίτη δεκαετία του 5ου αι. είναι ανάλογοι με τους νόμους που θέσπισε ο δήμος των Σκαμβωνιδών την ίδια δεκαετία (IG i³ 6. 244)· τα κατάστιχα του Παρθενώνα που χρονολογούνται από την πέμπτη δεκαετία του 5ου αι. π.Χ. ακολουθούν αμέσως μετά τα κατάστιχα του ναού της Νεμέσεως στον Ραμούντα (ML 53/Fornara 90B, 114). Τα συνήθη έθιμα που αναπτύχθηκαν ταχύτατα με την παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας έγιναν απλώς ο τρόπος με τον οποίο δρούσαν οι Αθηναίοι σε όλα τα επίπεδα.

Το έθος της συμμετοχής στην Αθήνα ήταν συνάρτηση αφενός μεν της αντικατάστασης της πατροπαράδοτης ελίτ, αφετέρου της καλλιέργειας υψηλού βαθμού εμπιστοσύνης του αθηναίου πολίτη στις ικανότητές του, εάν όχι ως ατόμου, τουλάχιστον ως μέλους μιας ομάδας. Σημαντικό ρόλο στην αυτοπεποίθηση του Αθηναίου πρέπει να έπαιξε ο νέος τύπος αθηναϊκού στρατού και οι άμεσες επιτυχίες του, ρόλο τον οποίο ενίσχυσε ο συνεχής πόλεμος με την ίδια την Αίγινα και για την Αίγινα (βλ. παρακάτω σ. 468-469). Οι νέοι τοπικοί θεσμοί που εισήγαγε ο Κλεισθένης και στους οποίους κανένα αθηναϊκό γένος δεν είχε πια ιδιαίτερη θέση, επειδή αυτό υπαγόρευαν οι προγενέστερες παραδόσεις, αποδυνάμωσαν τον ρόλο της ελίτ. Κατά πόσο έπαιξε ρόλο και ο οστρακισμός (το δικαίωμα, δηλαδή, των Αθηναίων μία φορά τον χρόνο να γράφουν σε ένα όστρακο το όνομα εκείνου που ήθελαν να εξοριστεί από την πόλη για δέκα χρόνια) εξαρτάται από τη χρονολόγηση αυτού του νόμου, δηλαδή από το αν περιλαμβάνεται ή όχι στις μεταρρυθμίσεις του 507 π.Χ. Σύμφωνα με μία αρχαία πηγή (Αριστοτέλης, Αθηναίων πολιτεία 22.3-4), ο οστρακισμός εφαρμόστηκε πρώτη φορά το 488/7 π.Χ., αλλά υπάρχουν αμφιβολίες κατά πόσο ένα τέτοιο όπλο παρέμεινε αχρησιμοποίητο επί τόσο μεγάλο διάστημα. Από την άλλη μεριά η ίδια η θέσπισή του μπορεί να θεωρηθεί ως προϊόν της πεποίθησης των πολιτών, που πήρε τεράστιες διαστάσεις μετά τη νίκη στη

μάχη του Μαραθώνα (βλ. σ. 478-480), ότι δεν είχαν ανάγκη άτομα τα οποία δεν είχαν εμπιστοσύνη ότι θα δρούσαν σύμφωνα με τους θεσμούς που είχαν καθιερωθεί πρόσφατα. Υπέρ της τελευταίας αυτής άποψης συνηγορεί το γεγονός ότι τον χρόνο αμέσως μετά τον πρώτο οστρακισμό (487/6) οι Αθηναίοι εγκατέλειψαν την άμεση εκλογή των αρχόντων και άρχισαν να τους επιλέγουν με κλήρο από ένα μικρότερο κατάλογο υποψηφίων.

Οι θρησκευτικές γιορτές και η προέλευση των Μεγάλων Διονυσίων

Είναι σημαντικό να μην παραβλέπουμε την πολιτική σημασία των θρησκευτικών γιορτών στην Αθήνα που για τον αριθμό τους ήσαν υπερήφανοι οι Αθηναίοι (Θουκυδίδης 2.38.1· Ξενοφών, Αθηναίων πολιτεία 3.8). Ορισμένες είχαν τις ρίζες τους στον 7ο αι. π.Χ. ενώ άλλες απέκτησαν την κλασική τους μορφή κατά τη διάρκεια του 6ου αι. π.Χ. (βλ. ανωτέρω σ. 357-359). Αλλά κατά τους χρόνους αμέσως μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη καθιερώθηκαν ασφαλώς αρκετές θρησκευτικές γιορτές και ιδιαίτερα αρκετές γιορτές που περιλάμβαναν και αγώνες, όπως τα Ηράκλεια, τα Προμήθεια, τα Ηφαιστεια και η γιορτή προς τιμήν του Πανός (η τελευταία είναι βέβαιο ότι καθιερώθηκε αμέσως μετά τη νίκη στον Μαραθώνα: Ηρόδοτος 6.105). Παλαιότερες γιορτές, συμπεριλαμβανομένων των Οσχοφορίων, των Θαργηλίων, των Παναθηναίων, αναδιοργανώθηκαν ώστε σε ορισμένα τουλάχιστον αγωνίσματα να εκπροσωπούνται οι νέες φυλές, είτε μεμονωμένα είτε ανά ζεύγη. Η άμιλλα μεταξύ των φυλών αφενός μεν καλλιεργούσε την αλληλεγγύη μεταξύ των μελών αυτών των νέων τεχνητών ενοτήτων αφετέρου εξασφάλιζε ώστε οι νικητές να αποκτούν μεν δόξα αλλά όχι δύναμη. Τη σπουδαιότητα αυτής της πλευράς φανερώνουν οι παραδόσεις για αθλητές οι οποίοι λατρεύονταν σαν ήρωες εξαιτίας της ασυνήθιστης και συχνά τρομακτικής σωματικής τους ρώμης. Η πρωιμότερη τέτοια μορφή, ο Κροτωνιάτης Φίλιππος του Βουτακίδου (Ηρόδοτος 5.47), που έζησε γύρω στο 520 π.Χ., μόλις και διακρίνεται από την οικεία μορφή του ένδοξου νικητή (βλ. σ. 161), άλλοι όμως θρύλοι, όπως ο θρύλος για τον Κλεομήδη της Αστυπάλαιας (Παυσανίας 6.9.6-8, Κείμενο 48) έχουν ως κύριο θέμα τη ζημιά που μπορεί να προκαλέσει ένας τέτοιος ήρωας, εάν δεν αναγνωριστούν οι δυνάμεις του, και είναι βάσιμη η υποψία πως αυτοί οι θρύλοι, όπως και οι ιστορίες με θέμα την άνοδο στην εξουσία των τυράννων, λειτουργούσαν ως ηθοπλαστικές ιστορίες που νουθετούσαν τις ελληνικές πόλεις και τις όπλιζαν για να αντιμετωπίσουν το κύδος του αθλητή.

Εκτός από το θρησκευτικό εορτολόγιο που έμελλε να επηρεάσει σημαντικά έναν κόσμο πολύ πέρα από τα όρια της κλασικής Αθήνας, η καθιέρωση των δραματικών αγώνων στα Διονύσια μπορεί επίσης να συνέπεσε χρονικά με την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως κάποιου είδους δράμα παιζόταν και σε γιορτές της προγενέστερης περιόδου: ας θυμηθούμε τα προσωπεία που βρέθηκαν στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη (βλ. ανωτέρω σ. 269 και εικ. 43)· επίσης κάποιου είδους μίμηση άλλου σχήματος απαντάται και στην τελετή μετάβασης από την κατάσταση του κοριτσιού στην κατάσταση της γυναίκας που γινόταν στη Βραυρώνα της Αττικής. Χοροί μεταμφιεσμένων ανδρών ορχουμένων υπό τους ήχους αυλών εμφανίζονται σε αθηναϊκά αγγεία ήδη αμέσως μετά το 550 π.Χ. (εικ. 74), αλλά γραπτά έργα που παίζονται από έναν ή περισσότερους υποκριτές, οι οποίοι διαλέγονται με τον χορό, εμφανίστηκαν στην Αθήνα τα τελευταία χρόνια του 6ου αι. π.Χ. Οι χοροί των αγγειογραφιών ανταποκρίνονται περισσότερο στους χορούς της μεταγενέστερης κωμωδίας παρά της τραγωδίας, αλλά ξέρουμε ότι οι αγώνες κωμωδίας θεσπίστηκαν στην Αθήνα μόλις τον 5ο αι.· αλλά και η παράσταση τραγωδιών πιθανόν προϋπήρχε αρκετά πριν καθιερωθεί η διδασκαλία στους αγώνες στους οποίους κάθε τραγικός ποιητής συμμετείχε με τρεις τραγωδίες.

Οι μεταγενέστερες επιγραφές της Αθήνας όπου μνημονεύονται πάνω στην πέτρα ανάλογες νίκες πιθανόν να έφταναν μόνο μέχρι το 502/1 π.Χ., οπότε ο κατάλογος των νικητών σε δραματικούς αγώνες είναι απίθανο να έφτανε πιο πίσω. Το βυζαντινό λεξικό Σούδα, που αναφέρει ότι ο Θέσπις edίδαξε το 535/3, ο Χοιρίλος το 523/0 π.Χ. και ο Φρύνιχος το 511/08 π.Χ., τοποθετεί αυτά τα ορόσημα στην εξέλιξη της τραγωδίας ανά τόσο κανονικά διαστήματα ώστε προκαλούν κάποια υποψία την οποία ενισχύει η άποψη που διατυπώνεται στο λήμμα Θέσπις ότι πριν από τον Θέσπιδα είχαν προηγηθεί δεκαπέντε τραγωδιοποιοί. Αλλαγές στην εορτή των Διονυσίων εξακολούθησαν να γίνονται κατά τον 5ο αι., και πιθανότατα οι δραματικοί αγώνες έγιναν το κυριότερο χαρακτηριστικό των «εν Άστει Διονυσίων», όπως λέγονταν τα Μεγάλα Διονύσια που τελούνταν στην Αθήνα, μόνο κατά τα τελευταία δύο ή τρία χρόνια του 6ου αι.

Αυτό το ορόσημο στην ιστορία της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας ήταν σίγουρα και ορόσημο όσον αφορά το πώς έβλεπαν οι Αθηναίοι τον εαυτό τους. Μολονότι η πρωιμότερη τραγωδία που έχει σωθεί χρονολογείται μετά τους Περσικούς Πολέμους, από τα απώτατα χρόνια των αγώνων αυτών τα θέματα που δραματοποιούνται στα Διονύσια είναι θέματα επίκαιρα που απασχολούν την πόλη, κάτι που τα ομηρικά έπη, τα οποία έψαλλαν στα Παναθήναια οι ραψωδοί, δεν θα μπορούσαν ποτέ να πετύχουν. Η τραγωδία αφενός μεν προϋπέθετε αφετέρου δε καλλιεργούσε το ενδιαφέρον του λαού για τα πολιτικά πράγματα με την ευρύτερη δυνατή έννοια του όρου, ενθαρρύνοντας τον κριτικό και ενδελεχή έλεγχο τόσο των ατομικών όσο και των συλλογικών πράξεων. Πόσο άμεσα ελέγχονταν οι αποφάσεις των ίδιων των Αθηναίων στη σκηνή αποδεικνύει το πρόστιμο με το οποίο τιμώρησαν τον ποιητή Φρύνιχο το 494/3 π.Χ., επειδή με την τραγωδία του Μιλήτου άλωσις τους θύμισε οικία κακά, τη θλιβερή κατάκτηση της Μιλήτου από τους Πέρσες (Ηρόδοτος 6.21).

Ο πόλεμος, οι αγώνες στα πλαίσια θρησκευτικών γιορτών και οι τοπικές ευθύνες -ακόμη και αν περιορίζονται στην επιλογή του ετήσιου αρχηγού της κοινότητας (του δημάρχου)- είχαν ως επακόλουθο οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη να μη μείνουν μόνο στα χαρτιά αλλά να αποτελέσουν μέρος της ζωής του λαού. Το νέο πολίτευμα συγκρούστηκε με όλες τις συλλογικές δραστηριότητες και κατ' αυτόν τον τρόπο πέτυχε να αντικαταστήσει τις φατριαστικές διαμάχες ανάμεσα σε μέλη της ελίτ με την ευρεία συμμετοχή στον καθορισμό του μέλλοντος της πόλης. Τον φατριασμό, που οι διαμορφωτές του αμερικανικού Συντάγματος πίστευαν ότι θα τον υπερνικούσε μόνο μια αντιπροσωπευτική κυβέρνηση που μέλη της θα ήταν άνδρες ενάρετοι, το πολίτευμα του Κλεισθένη τον νίκησε συνδυάζοντας λίγο πολύ αυθαίρετα επιλεγμένους τοπικούς αντιπροσώπους στη βουλή με τον διαδεδομένο ζήλο συμμετοχής στη λήψη πολιτικών αποφάσεων, διαδεδομένο αρκετά ώστε να μην μπορεί να κυριαρχήσει στην εκκλησία του δήμου καμία μερίδα. Εκμεταλλευόμενος την έλλειψη εμπιστοσύνης που γέννησαν οι πολλαπλές επεμβάσεις της Σπάρτης, ενθαρρύνοντας κάτι αρκετά κοντά στον εθνικισμό, αφενός μεν με τις εκστρατείες εναντίον των βόρειων γειτόνων της Αθήνας αφετέρου δε με την απόδοση στις φυλές ονομάτων συνδεδεμένων με την Αττική, και δημιουργώντας ένα θεσμικό πλαίσιο που μπορούσε να εφαρμόζεται σε κάθε επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης, ο Κλεισθένης κατόρθωσε να εμπνεύσει στους Αθηναίους αυτόν τον «ιδιαιτερο τρόπο του σκέπτεσθαι» που ο Ρουσσώ επέμενε πως ήταν ουσιαστικής σημασίας σε κάθε επιτυχημένη διακυβέρνηση, έναν τρόπο του σκέπτεσθαι που έθετε τα κοινά συμφέροντα υπεράνω των ιδίων συμφερόντων.

Δημοκρατία και υλικός πολιτισμός

Η αρχαιολογία μας παρέχει ορισμένα στοιχεία για τις επιπτώσεις της αθηναϊκής δημοκρατίας στον τρόπο με τον οποίο ο λαός σκεπτόταν και ενεργούσε. Σε επίπεδο άστεως είναι σαφές

πως η δημοκρατική πόλις, αν και δεν ανέλαβε να συνεχίσει τα προγράμματα των τυράννων (η οικοδόμηση του ναού του Ολυμπίου Διός (ανωτέρω σ. 410) δεν ολοκληρώθηκε ποτέ), ωστόσο επέβλεψε την κατασκευή εντυπωσιακών θρησκευτικών μνημείων θεωρώντας τα αναγκαίο δομικό στοιχείο της ενδεδειγμένης εικόνας της αθηναϊκής εξουσίας. Η αναδόμηση του ναού της Πολιάδος Αθηνάς, που ολοκληρώθηκε με την προσθήκη γλυπτού διάκοσμου, είναι πιθανόν να χρονολογείται από την τελευταία και όχι από τη δεκαετία του '20 του 6ου αι. (τα μόνα διαθέσιμα επιχειρήματα έχουν να κάνουν με την τεχνοτροπία). Είναι βέβαιο ότι κάποια στιγμή λίγο πριν από τη μάχη του Μαραθώνα ή λίγο μετά τη μάχη αυτή οι Αθηναίοι άρχισαν να κτίζουν όχι μόνο ένα μεγαλύτερο ναό στην Ακρόπολη, τον λεγόμενο Προ-Παρθενώνα, αλλά κατασκεύασαν και θησαυρό στους Δελφούς που τον συμπλήρωσαν με μία πλήρη σειρά μαρμάρινων γλυπτών: με γλυπτές παραστάσεις κοσμούνται τριάντα μετόπες και τα δύο αετώματα, ενώ τον γλυπτό διάκοσμο συμπληρώνουν έξι γλυπτά στις γωνίες, τρία σε κάθε αέτωμα (ακρωτήρια) (εικ. 75). Έπειτα, μετά τη μάχη του Μαραθώνα, πρόσθεσαν στους Δελφούς στοά στην οποία ήταν εκτεθειμένα λάφυρα. Ο θησαυρός των Αθηναίων στους Δελφούς ανταγωνιζόταν άμεσα τον προγενέστερο θησαυρό των Σιφνίων με τον εντυπωσιακό γλυπτό διάκοσμο της ζωφόρου του και επίσης, ως έργο της πόλεως των Αθηνών, ανταγωνιζόταν τον ναό του Απόλλωνα που είχαν ανακαινίσει οι Αλκμεωνίδες.

Ακόμη εντυπωσιακότερες είναι οι εξελίξεις στην ιδιωτική σφαίρα. Οι πιο άμεσες είναι οι μεταβολές στα ταφικά έθιμα. Ο αριθμός των ταφών ενηλίκων που ανακάλυψαν οι αρχαιολόγοι και οι οποίες καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος του 7ου και του 6ου αι. π.Χ. είναι κατά μέσο όρο μία ανά έτος. Στο τέλος του 6ου αι. ο αριθμός των γνωστών ταφών ανεβαίνει κατακόρυφα φτάνοντας τις εννέα ετησίως, ενώ σχεδόν εξίσου μεγάλος είναι και ο αριθμός των παιδικών ταφών. Μολονότι στην αριστοκρατική Αθηναίων πολιτεία (21.4) γίνεται κάποιος λόγος για νέους πολίτες, η μεταβολή αυτή είναι πολύ απίθανο να καθρεφτίζει πληθυσμιακή μεταβολή, μάλλον δείχνει ότι μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού προβαίνει σε ταφές αρχαιολογικά ορατές. Αυτό σημαίνει ότι τα γεγονότα της τελευταίας δεκαετίας είχαν ως συνέπεια να αισθάνονται περισσότεροι Αθηναίοι ότι διέθεταν αυξημένο προσωπικό γόητρο.

Λιγότερο άμεσες και λιγότερο εύκολο να εκφραστούν ποσοτικά είναι μεταβολές που αφορούν τα ταφικά μνημεία. Κατά τη διάρκεια του 6ου αι. π.Χ. πλούσιοι τάφοι σημαίνονται με τρεις τρόπους: με εγχάρακτες στήλες που κοσμούνται με την πλάγια όψη μιας όρθιας μορφής, συνήθως ενός νέου άνδρα ή πολεμιστή, με κούρους (πρβ. ανωτέρω σ. 311) και με πλάκες που η διακόσμησή τους αποδίδεται με χρώμα (γραπτές πλάκες). Η παράδοση των πλακών φαίνεται πως διαρκεί μέχρι το 500 π.Χ. των κούρων μέχρι περίπου το 480 π.Χ. και των στηλών που κοσμούνται με μορφές αθλητών ή πολεμιστών μέχρι περίπου το 500 π.Χ. Αν και με βάση τα αρχαιολογικά κατάλοιπα δεν είναι δυνατό να πούμε τότε ακριβώς παύουν να φιλοτεχνούνται τέτοια μνημεία, το τέλος τους ίσως συνδέεται με νομοθετικές ρυθμίσεις. Ο Κικέρων αναφέρει ότι μετά τον Σόλωνα «θεσπίστηκε ότι κανείς δεν έπρεπε να φτιάξει τάφο που απαιτούσε εργασία περισσότερη από αυτή που μπορούσαν να παράγουν δέκα άνδρες σε τρεις ημέρες»· το τελευταίο ίσως σημαίνει ότι ο νόμος καταργούσε και τα γλυπτά σήματα (De Legibus (Περί Νόμων) 2.64-5). Φυσικά είναι πολύ δελεαστική η σκέψη να συνδέσει κανείς το τέλος των ταφικών μνημείων με τη μεταβαλλόμενη θέση της αθηναϊκής ελίτ και με τους νέους τρόπους με τους οποίους τα μέλη της έπρεπε να διαπραγματευθούν τη θέση τους.

Ακόμη δυσχερέστερη είναι η εκτίμηση των παραγόντων που κρύβονται πίσω από τις μεταβολές των παραστάσεων. Αναθηματικά γλυπτά στην Ακρόπολη διατηρούν τη μορφή τους σχεδόν αναλλοίωτη· πράγματι, η σειρά των κορών που χρονολογούνται στον όψιμο 6ο και τον πρώιμο 5ο αι. είναι μοναδική από αυτή την άποψη. Στην αγγειοπλαστική όμως, παράλληλα με τη μετάβαση από τη μελανόμορφη στην ερυθρόμορφη τεχνική, που λαμβάνει χώρα βαθμιαία κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες του 6ου και την πρώτη δεκαετία του 5ου

αι. π.Χ., παρατηρείται και μια αλλαγή στις εικονογραφικές προτιμήσεις. Κλονίζεται η κυριαρχία των μυθολογικών σκηνών, ενώ οι αγγειογράφοι των ερυθρόμορφων αγγείων προτιμούν διαφορετικές μυθολογικές σκηνές από ό,τι οι ζωγράφοι των μελανόμορφων των μέσων του 6ου αι. π.Χ.. Ένας από τους λόγους αλλαγής της εικονογραφίας είναι αυτή καθαυτή η αλλαγή στον τρόπο σχεδίασης: η ερυθρόμορφη τεχνοτροπία επέτρεπε διαφορετικό χειρισμό των μορφών, με αποτέλεσμα την υπόσκαψη των παλαιών εικονογραφικών σχημάτων εάν χρειάζονταν νέα σχήματα μπορούσαν κάλλιστα να είναι νέα σχήματα νέων και παλαιών θεμάτων. Η μεταβολή όμως της τεχνικής δεν επαρκεί ως εξήγηση του αυξανόμενου ενδιαφέροντος για μη μυθολογικά θέματα, για σκηνές από συμπόσια, από την παλαίστρα, από γλέντια (εικ. 76). Πρόκειται για σκηνές της ελίτ εν δράσει που δεν είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι εικονογραφούν τη ζωή στην αυλή του Ιπάρχου και του Ιππία. Αλλά οι σκηνές αυτές εξακολουθούν να υφίστανται χωρίς διακοπή μέχρι και μετά την καθιέρωση της δημοκρατίας, υπενθυμίζοντάς μας κάτι πολύ χρήσιμο: ότι δηλαδή, ενώ οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη μπορεί να ενέπνευσαν στους έχοντες κατώτερη κοινωνική θέση την επιθυμία να επιδείξουν την κοινωνική τους θέση με ένα μνημείο και ενώ ο νόμος μπορεί να κατάργησε τη δημόσια επίδειξη του πλούτου, ο ιδιωτικός τρόπος ζωής της ελίτ ίσως να μην επηρεάστηκε παρά ελάχιστα ή απλούστατα να έγινε αντικείμενο ευρύτερης μίμησης. Τόσο στα αναθηματικά γλυπτά όσο και στην εικονογραφία των γραπτών αγγείων η σημαντικότερη επανάσταση επέρχεται μετά το 480 π.Χ. και όχι μετά το 507 π.Χ., αλλά αυτή την ιστορία θα την αφηγηθούμε αλλού.

Η επιτυχημένη δημιουργία δημοκρατικού καθεστώτος στην Αθήνα είχε τεράστια επίδραση όχι μόνο στην ίδια την Αθήνα αλλά εν γένει στην ελληνική ιστορία. Η διάχυση των δημοκρατικών θεσμών ήταν ένα σχετικά ήσσονος σημασίας στοιχείο αυτής της επίδρασης· πολύ σπουδαιότερος ήταν ο τρόπος με τον οποίο το πολιτικό καθεστώς έγινε θέμα που επηρέαζε τις σχέσεις των πόλεων μεταξύ τους. Υποστήριξα παραπάνω) ότι η τυραννία δεν ήταν τόσο μια ιδιόζουσα μορφή διακυβέρνησης όσο ένα συγκεκριμένο καθεστώς διακυβέρνησης από την ελίτ, επεσήμανα τις άνετες σχέσεις που διατηρούσαν οι τύραννοι με τα μέλη της ελίτ άλλων πόλεων και εξέφρασα την αμφιβολία κατά πόσο η Σπάρτη τον 6ο αι. π.Χ. ήταν όντως αντίθετη κατ' αρχήν στην τυραννία αυτή καθαυτήν. Αντίθετα, τον 5ο αι. π.Χ., αν και η εποχή αυτή απέχει περισσότερο από τους Μηδικούς Πολέμους από ό,τι η προηγούμενή της, η ολιγαρχία και η δημοκρατία έγιναν ιστοί στους οποίους οι πόλεις αναρτούσαν τα λάβαρα τους (βλ. Θουκυδίδης 1.19, 3.82).

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Μέχρι τον ύστερο 5ο αι., όταν ο Ηρόδοτος καταγράφει τις Ιστορίες του, είχε πλέον αναπτυχθεί η θεωρητική συζήτηση με θέμα τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα διαφορετικών μορφών διακυβέρνησης. Τη συζήτηση αυτή αντικατοπτρίζει άμεσα η συζήτηση γύρω από το ποιο από τα τρία πολιτεύματα, μοναρχία, ολιγαρχία ή δημοκρατία, ήταν το ενδεδειγμένο για την Περσία, που ο Ηρόδοτος (3.80-82) επιμένει ότι έλαβε χώρα πριν από την άνοδο στον περσικό θρόνο του Δαρείου το 522 π.Χ.· επίσης υπονοείται από τον τρόπο με τον οποίο ο πατέρας της ιστορίας παρουσιάζει τους αρχαίους τυράννους λέγοντας ότι είχαν ακριβώς τις συνθήκες για τις οποίες καταδικάζονται σε αυτή τη συζήτηση. Ο Ηρόδοτος μπορεί κάλλιστα να υιοθέτησε τις έννοιες που χρησιμοποιεί κατά την πραγμάτευση αυτού του θέματος από την πολιτική φιλοσοφία της εποχής του, π.χ., από τον επαγγελματία φιλόσοφο Πρωταγόρα, όπως έχουν υποπτευθεί διάφοροι μελετητές, τις απόψεις του οποίου γνωρίζουμε καλά από τους πλατωνικούς διαλόγους του 4ου αι. π.Χ. Αλλά οι ιστορίες του Ηροδότου με θέμα την αρχαϊκή τυραννία είναι βέβαιο πως αντανακλούν λαϊκές αντιλήψεις, και δεν υπάρχει

αμφιβολία πως θεωρητικές συζητήσεις με θέμα το πολιτικό σύστημα ανάγονται σε εποχή πολύ πριν από τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη.

Με αυτή την έννοια οι ίδιες αυτές οι μεταρρυθμίσεις πρέπει να ενταχθούν στα πλαίσια του φιλοσοφικού στοχασμού. Η απόφασή του να επιλέξει την κατανομή των πολιτών σε δέκα και όχι δώδεκα φυλές μοιάζει απίθανο να ήταν αυθαίρετη. Οι αριθμοί δέκα και πενήντα δεν απαντώνται μόνο εδώ, απαντώνται και αλλού (π.χ. στην Ήλιδα και τη Σύβαρι τον 5ο αι. π.Χ.), όπου είναι βέβαιο ότι έγιναν έμβλημα μιας κοσμικής και δημοκρατικής οργάνωσης, διέκριναν δε την Αθήνα του Κλεισθένη τόσο από την οργάνωση στην Ιωνία με τις δώδεκα πόλεις της (Ηρόδοτος 1.145-6) όσο και από την Αθήνα των Πεισιστρατιδών που είχαν ιδρύσει ναό αφιερωμένο στο δωδεκάθεο. Η γοητεία που ασκούν οι αριθμοί και τα κανονικά φαινόμενα απαντάται σε πολλούς έλληνες στοχαστές· από την εποχή ακόμη του Ησιόδου άλλες ημερομηνίες θεωρούνται καλές και άλλες κακές- το συμβολικό περιεχόμενο συγκεκριμένων αριθμών φαίνεται πως είναι η βάση των πολύπλοκων αριθμολογικών θεωριών που απαντώνται στην ελληνική ιατρική· οι πυθαγόρειοι θεωρείται ότι συνέδεαν τη δικαιοσύνη με τον αριθμό τέσσερα, τον γάμο με τον αριθμό πέντε (το άθροισμα των αριθμών τρία και δύο που συμβόλιζαν αντίστοιχα το άρρεν και το θήλυ)· και ο Αριστοτέλης (Μεταφυσικά 1093a13 κ.ε.) επικρίνει αυτούς που βρίσκουν ότι έχει σημασία ο αριθμός επτά επειδή η ελληνική αλφάβητος έχει επτά φωνήεντα, η μουσική κλίμακα επτά νότες, οι Πλειάδες είναι επτά και επειδή τα παιδιά χάνουν τα δόντια τους στα επτά τους. Δεν χρειάζεται να συνδέσουμε άμεσα τον Κλεισθένη με την πυθαγόρεια φιλοσοφία για να εικάσουμε ότι η δυναμική δύναμη του συμβολισμού των αριθμών δεν χάθηκε εξαιτίας του Κλεισθένη.

Η συμφωνία μεταξύ πολιτικής θεωρίας και πολιτειακής αλλαγής από τη μια μεριά και φιλοσοφικού στοχασμού από την άλλη κάθε άλλο παρά περιορίζεται στους αριθμούς. Αφού του έλληνες στοχαστές προσπάθησαν να καταλάβουν πώς απέκτησε ο κόσμος την παρούσα μορφή του χωρίς να καταφύγουν σε αυθαίρετες θείες επεμβάσεις σαν και αυτές που προϋποτίθενται στη Θεογονία του Ησιόδου, αναλογίες από τον πολιτικό κόσμο καθώς και αναλογίες από τον φυσικό κόσμο παίζουν σημαντικό ρόλο στη σκέψη τους. Έτσι, όπως μαρτυρεί ο Σιμπλίκιος στο υπόμνημά του για τα Φυσικά του Αριστοτέλη το οποίο συνέγραψε τον 6ο αι., ο Αναξίμανδρος ο Μιλήσιος [Περί (ρύσεως)] στα μέσα του ίδιου αιώνα αποφαίνεται ότι αρχή των όντων είναι το άπειρον και ότι τα όντα «κατά νόμον φθειρόμενα» είναι ανάγκη να επιστρέφουν στην άπειρη υλική υπόσταση από την οποία γεννιούνται, διότι κατά χρόνον τεταγμένο δικάζονται και τιμωρούνται για την αδικία που διέπραξαν. Ο Αναξίμανδρος απαντά στην άποψη του Θαλή του Μιλήσιου ότι αρχή των όντων είναι το ύδωρ. Ο Αριστοτέλης υποθέτει ότι ο Αναξίμανδρος πρόσφερε ως εναλλακτική αρχή των όντων το άπειρον, επειδή ήταν δύσκολο να εξηγηθεί η γένεση του πυρός, στοιχείου αντίθετου προς το ύδωρ. Παρομοίως η θεωρία του Αναξίμενη πως τα όντα όχι μόνο γεννιούνται από τον αέρα αλλά είναι και τα ίδια αέρας, ανάγεται στην ανάγκη να εξηγηθεί η μεταβολή του αρχικού στοιχείου σε άλλα· σύμφωνα με τον Αναξίμενη, η θεωρία του πλεονεκτούσε έναντι των άλλων διότι πίστευε ότι όλα τα άλλα όντα ήταν απλώς προϊόντα αλλοίωσης του αέρα, δηλαδή αραίωσης ή πύκνωσής του· έτσι η φωτιά ήταν προϊόν αραίωσης, η γη και οι λίθοι προϊόντα πύκνωσης του αέρα. Αλλά όποια και να ήταν τα κίνητρα του Αναξίμανδρου και του Αναξίμενη, το σημαντικό στοιχείο που πρέπει να συγκροτήσουμε είναι η εξέλιξη της αντιπαράθεσης. Η διευθέτηση διαφορών με μέσο τη λογική θεμελίωση σε δίκες ή σε δημόσιες συγκεντρώσεις είναι κάτι που το γνωρίζουμε ήδη από την Ιλιάδα, και δεν πρέπει να υποτιμάται η ρητορική τέχνη του ομηρικού έπους (βλ. σ. 234)· αλλά η επέκταση τέτοιων αποδεικτικών επιχειρημάτων στον φυσικό κόσμο είναι μία πολύ σημαντική τομή που εκ παραδόσεως θεωρείται ότι σηματοδότησε τις απαρχές της ελληνικής φιλοσοφίας.

Είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι η αποδεικτική θεμελίωση ως τέτοια ήταν κάτι πρωτόγνωρο στην αρχαϊκή Ελλάδα. Αλλά εκείνο στο οποίο αποσκοπούσαν τα αποδεικτικά

επιχειρήματα των μελών της ελίτ ήταν η θέσπιση κανόνων που θα είχαν τόσο γενική ισχύ όσο και εν γένει λογική συνέπεια και συνοχή. Αν και ήταν ευρέως διαδεδομένη η αντίληψη, η οποία αντανάκλαται στις ιστορίες για την άνοδο στην εξουσία των τυράννων, πως ακόμη και οι καλύτεροι νόμοι είναι άχρηστοι εάν δεν υπάρχει ο ενδεδειγμένος φορέας εφαρμογής τους, είναι προφανές πως τους απασχολούσε η ποιότητα των κανόνων γενικής ισχύος, πράγμα που δεν απαντάται σε κράτη με μοναρχικό ή δεσποτικό πολίτευμα. Την τεράστια εμβέλεια αυτής της εμπιστοσύνης στους καθολικούς νόμους και του ενδιαφέροντος γι' αυτούς αποδεικνύει το γεγονός ότι, παρά τις ανώτερες μαθηματικές γνώσεις τόσο των Βαβυλωνίων όσο και των Αιγυπτίων, εκείνοι οι οποίοι πρώτοι εφηύραν την έννοια της μαθηματικής απόδειξης ήταν οι Έλληνες.

Αραγε η ανταλλαγή μεταξύ πολιτικής και φιλοσοφικής συζήτησης ήταν μονής κατεύθυνσης; Όσα γνωρίζουμε για τη σκέψη δύο ιώνων φιλοσόφων του ύστερου βου αι, του Ξενοφάνη από τον Κολοφώνα και του Ηράκλειτου από την Έφεσο, δείχνουν πως δεν ήταν. Ο Ξενοφάνης συνέχισε την προσπάθεια των ιώνων φιλοσόφων Θαλή, Αναξίμανδρου και Αναξίμανη, να εμβάλει τάξη στην πολυμορφία του φυσικού κόσμου· σύμφωνα με τη θεωρία του, ποιητικό αίτιο πάντων των όντων είναι η γη και το ύδωρ (Κείμενο 49). Αλλά η σπουδαιότητα της θεωρίας του έγκειται στον τρόπο που τη μεταφέρει στον υπερφυσικό κόσμο. Ο Ξενοφάνης έγινε περιβόητος διότι επέκρινε την ανηθικότητα των θεών στα ομηρικά και τα ησιόδεια έπη (απ. 11) και το ανθρωπόμορφο και ανθρωποπαθές των θεών, λέγοντας πως αν τα βόδια είχαν θεούς θα τους έδιναν μορφή βοδιών (απ. 15). Αλλά κάθε άλλο παρά αθεϊστής, ο Ξενοφάνης υποστήριζε ότι υπάρχει ένας θεός μοναδικός που δεν ήταν όμοιος με τους θνητούς ούτε στο σώμα ούτε στον νου και που κινούσε τα πάντα με τη δύναμη του νου (απ. 23-6). Ο τρόπος σκέψης ο οποίος εφαρμοζόμενος στον φυσικό κόσμο υπογράμμιζε τη συγγένεια μεταξύ διαφορετικών μορφών ύλης, όταν εφαρμοζόταν στον μεταφυσικό κόσμο υπογράμμιζε τη σχετικότητα ως απόρροια της αντίληψης του παρατηρητή: «Εάν ο θεός δεν είχε δημιουργήσει κίτρινο μέλι, θα έλεγαν ότι τα σύκα είναι γλυκύτερα», (απ. 38).

Η αμφισβήτηση του απόλυτου και η έμφαση στη σημασία των συγκείμενων δεσπόζει ακόμη περισσότερο στις απόψεις και τους λόγους που αποδίδονται στον Ηράκλειτο. Ο Ηράκλειτος επέστησε την προσοχή στο γεγονός ότι το θαλασσίνο νερό είναι καθαρό και υγιεινό για τα ψάρια, μιανό και δηλητηριώδες για τον άνθρωπο (απ. 61) και ότι η ευχαρίστηση που προκαλεί η υγεία οφείλεται μόνο στην ύπαρξη της νόσου (απ. 111)· με τον τρόπο αυτό τόνισε τη σχετικότητα της ανθρώπινης παρατήρησης με οξυδερκή και παράδοξο τρόπο. Όπως ο Ξενοφάνης επισημαίνει την αυθαιρεσία της εικόνας που έχουν οι άνθρωποι για τους θεούς, έτσι και ο Ηράκλειτος επισημαίνει την αυθαιρεσία των λατρευτικών εθίμων όπου το αίμα άλλοτε θεωρείται ότι μιαίνει και άλλοτε ότι εξαγνίζει (πρβ. απ. 5). Δεν είναι να απορούμε που ο Ηράκλειτος αμφέβαλλε ότι υπάρχει δυνατότητα απόκτησης ασφαλών γνώσεων δια των αισθήσεων, παρατηρώντας ότι στη φύση αρέσει να κρύβεται (απ. 123). Επίσης χρησιμοποίησε τη γλώσσα των δικαστικών αγορεύσεων για να υποστηρίξει ότι τα αφτιά και τα μάτια είναι κακοί μάρτυρες εκτός αν μπορούμε να καταλάβουμε τη γλώσσα τους (απ. 107). Τέλος φαίνεται πως ο Ηράκλειτος θεωρούσε τη συνύπαρξη των αντιθέτων ως ουσιαστικό στοιχείο της κοσμικής τάξης και όχι απλώς δευτερεύον προϊόν της ανθρώπινης αδυναμίας· σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο Ηράκλειτος λέει ότι «το αντίξουν συμφέρον και εκ των διαφερόντων καλλίστην αρμονίαν [και πάντα κατ' έριν γίνεσθαι]» (απ. 8), και δεν θα υπήρχε αρμονία, εάν η μουσική δεν είχε αναμείξει ήχους οξείς και βαρείς, μακρούς και βραχείς (Αριστοτέλης, Ευδήμεια Ηθικά 1235b25 κ.ε.).

Σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο (9.5), το βιβλίο του Ηράκλειτου Περί φύσεως χωριζόταν σε τρία μέρη: περί σύμπαντος, περί πολιτικής και περί θεολογίας. Αν και η δομή αυτή δεν πρέπει να είναι η αρχική, τονίζει το γεγονός ότι οι μεταγενέστεροι Έλληνες θεωρούσαν πως η σκέψη του Ηράκλειτου είχε άμεση σχέση με την πολιτική. Τονίζοντας ότι οι αξίες που

υιοθετούν άτομα και ομάδες δεν είναι απόλυτες αλλά σχετικές, εξαρτημένες από τα εκάστοτε συμφραζόμενα, ο Ηράκλειτος κάλεσε τους συγχρόνους αλλά και τους μεταγενεστέρους του να θεμελιώνουν τη συμπεριφορά τους σε αξίες που μπορούν να τις θεμελιώσουν λογικά («ξυν νόω»): «Όσοι μιλούν με ορθοφροσύνη, πρέπει να στηρίζονται σε ό,τι έχει καθολική ισχύ, όπως η πόλη στον νόμο, και ακόμη περισσότερο» (απ. 114). Η προκλητική θέση του Ηράκλειτου ότι οι συμβάσεις είναι προϊόν μιας συγκεκριμένης θεώρησης των πραγμάτων ανέτρεπε την τυφλή υπακοή σε ηγεμόνες ή σε υφιστάμενους νόμους, αλλά πρόσφερε μία ορθολογική βάση προώθησης της δημόσιας συζήτησης και αμφισβήτησης των πάντων. Στα χέρια του Ξενοφάνη και του Ηράκλειτου ο φιλοσοφικός στοχασμός δεν στηριζόταν απλώς στην εμπειρία της διευθέτησης διαφορών και στη δημόσια συζήτηση ηθικών ζητημάτων, αλλά αιτιολογούσε ορθολογικά την προτίμηση στη δημόσια συζήτηση και στην αμφισβήτηση παραδεδεγμένων απόψεων.

Η ΠΕΡΣΙΑ

Για τους ίδιους ακριβώς λόγους που υποστήριξα παραπάνω ότι η ζωή πλάι σε έναν μάλλον διαφορετικό πολιτισμό ενθάρρυνε την υπερβολική επίδειξη της ελληνικής ταυτότητας στους τεράστιους ναούς της Σικελίας και της Ιωνίας, φαίνεται απίθανο να μην έπαιζαν κανένα ρόλο και να μη διέγειραν την πρώιμη ελληνική φιλοσοφία οι ξένοι κόσμοι της Λυδίας και της Περσίας. Οι απαρχές της φιλοσοφίας εντοπίζονται στη Μίλητο, μια πόλη με έντονη παρουσία όχι μόνο στη γειτονική της Λυδία και στην Εγγύς Ανατολή αλλά και στη Μαύρη Θάλασσα, όπου διεκδικούσε ως δικές της αποικίες πολυάριθμες ελληνικές πόλεις. Όπως αποκάλυψαν ευρήματα στον ναό της Αρτέμιδος (ανωτέρω σ. 147), οι διεθνείς επαφές της Εφέσου, πατρίδας του Ηράκλειτου, ανάγονται στον 8ο αι. Αλλά ακριβώς όπως αυτές οι εξελίξεις στην Ιωνία άσκησαν τη δραματικότερη και διαρκέστερη επιρροή στον κυρίως ελληνικό κορμό, έτσι και στην πολιτική σφαίρα εκείνοι που αντιστάθηκαν στην περσική κατάκτηση και που μετά την επαφή τους με την Περσία άλλαξαν περισσότερο από τους Ίωνες, οι οποίοι έζησαν υπό την ηγεμονία της Περσίας, ήταν οι Έλληνες της κυρίως Ελλάδας.

Η ήττα του Κροίσου της Λυδίας από τον Κύρο Β' τον Μέγα το 540 π.Χ. (ανωτέρω σ. 373) ήταν μέρος ενός μοναδικού εικοσαετούς κατακτητικού πολέμου του Κύρου και των διαδόχων του, κατά τη διάρκεια του οποίου υποδούλωσαν και τα τέσσερα μείζονα βασίλεια της Εγγύς Ανατολής: των Μήδων, των Λυδών, των Βαβυλωνίων (απελευθερώνοντας Ιουδαίους από την αιχμαλωσία των Βαβυλωνίων, εξ ου και η εικόνα του Κύρου στο βιβλίο του Ησαΐα 44-6) και των Αιγυπτίων (ANE 656-64). Έτσι η ήττα του Κροίσου έφερε για πρώτη φορά σε άμεση επαφή τους Έλληνες όχι μόνον με τους Αχαιμενίδες Πέρσες αλλά και με μια δύναμη που έμελλε να επεκταθεί πολύ σύντομα μέχρι το Αφγανιστάν.

Ο θάνατος του διαδόχου του Κύρου, Καμβύση, είχε ως αποτέλεσμα μία πολιτική κρίση από την οποία αναδείχτηκε βασιλιάς των Περσών ο Δαρείος (ANE 649, 664-7, 676-80, 686-8). Η περιγραφή από τον ίδιο τον Δαρείο της εγκαθίδρυσης της εξουσίας του σώζεται στη λεγόμενη «επιγραφή Behistun» στην οποία μιλά για τον θρίαμβό του επί όλων των ειδών των «μνηστήρων» του θρόνου. Η κρίση διαδοχής και τα επακόλουθά της αντανακλούν όχι μόνο την ανασφαλή επικυριαρχία των Περσών στις πρόσφατα κατακτημένες χώρες, αλλά επίσης απογοήτευση λόγω του κόστους της κατάκτησης, καθώς και ορισμένες θρησκευτικές συγκρούσεις. Ο αυστηρός χειρισμός εκ μέρους του Δαρείου των εξεγέρσεων και των διοικητών των επαρχιών (των σατραπών, ANE 689- 92) που μάχονταν με τους γείτονές τους - ο σατράπης της Λυδίας αντικαταστάθηκε - σύντομα του έδωσε τον έλεγχο και του επέτρεψε να στραφεί σε περαιτέρω κατακτήσεις. Οι ιωνικές πόλεις, που η θέση τους τα χρόνια μετά την ήττα του Κροίσου δεν είναι απολύτως σαφής, βλέπουμε να βοηθούν τον Δαρείο όταν

επιτίθεται το 513 π.Χ. στη Σκυθία (βλ. κατωτέρω σ. 461-462), και ορισμένες από αυτές σίγουρα πείστηκαν να συμμαχήσουν με την Περσία κατά τη διάρκεια της επίδειξης δυνάμεως από τον αξιωματικό του Δαρείου Οτάνη γύρω στα 517 π.Χ.

Η κατάκτηση της Λυδίας από τους Πέρσες άνοιξε έναν νέο κόσμο ευκαιριών στους Έλληνες. Οι Πέρσες διοικούσαν εξ αρχής την αυτοκρατορία τους με σατράπες και, παρά την κατασκευή ενός πολύ εντυπωσιακού δικτύου επικοινωνιών (Ηρόδοτος 5.52-3), η έκταση της αυτοκρατορίας τους σήμαινε αναπόφευκτα ότι αυτοί οι σατράπες και οι οικονομικοί αξιωματούχοι, οι οποίοι τους βοηθούσαν και ταυτόχρονα τους ήλεγχαν, απολάμβαναν μεγάλη ανεξαρτησία. Αυτός ο συνδυασμός τοπικών ηγεμόνων, ισχυρών αλλά που νοιάζονται πάντα για τη φήμη τους, και ενός βασιλιά με μεγάλη δύναμη, που επίσης φοβάται διαρκώς μήπως οι σατράπες του πάσουν να του είναι αφοσιωμένοι, πρόσφερε μεγάλες ευκαιρίες στους Έλληνες. Είδαμε ήδη τον Πολυκράτη (σ. 395) να συνδυάζει τα πλεονεκτήματα της επίδειξης αφοσίωσής του στην Περσία με τις δυνατότητες που πρόσφερε η υποστήριξη ενός στασιαστή, και γενικά, όσα εξιστορεί ο Ηρόδοτος για την Ιωνία την περίοδο από την ήττα του Κροίσου και μετά βρίθουν από ιστορίες μηχανορραφιών.

Όλες οι ιστορίες που αφηγείται ο Ηρόδοτος για τις δοσοληψίες της Ιωνίας με την Περσία έχουν χροιά επιμύθιου, με την έννοια ότι χρωματίζονται εκ των υστέρων διαφορετικά. Η επιτυχία των Ελλήνων της κυρίως Ελλάδας που νίκησαν τους Πέρσες εισβολείς το 490 και το 480 π.Χ. και η σχηματοποίηση των Περσών ως πεμπτουσίας του «αλλότριου» (ANE 447-9), ως άρνησης καθετί του ελληνικού και ιδίως ως πολέμιων της ελευθερίας, όλα αυτά επισκιάζουν τις δοσοληψίες στη βάση του συμβιβασμού και του δωσιλογισμού που διατηρούσαν με την Περσία οι πόλεις της Ιωνίας. Οι ιστορίες που μας παρουσιάζουν τις ιωνικές πόλεις και τους ηγεμόνες τους να αντιμετωπίζουν αφήφιστα την Περσία κατά τη διάρκεια του μισού αιώνα πριν από τους Περσικούς Πολέμους ξαναπλάστηκαν μέσα σε μια πολιτική ατμόσφαιρα όπου αποδεκτή ήταν πια μόνο η απόλυτη και ενωμένη αντίσταση κατά του «βαρβάρου». Όμως αν και λιγοστά μόνο συμβάντα θεωρούνται απρόσιτα στις δυνάμεις της μεταγενέστερης μυθοπλασίας και κανένα δεν γλυτώνει την αλλοίωση εκ των υστέρων, εντούτοις οι ιστορίες που μας παραδίδονται εικονογραφούν θαυμάσια τις επιλογές που είχαν οι Έλληνες της Μικράς Ασίας με δεδομένη την παρουσία των Περσών και τις πιέσεις τους.

Εικονογραφούν τις επιλογές και τις ευκαιρίες που προσφέρονται τόσο σε κοινότητες όσο και σε άτομα. Οι κοινότητες είχαν την επιλογή να φερθούν φιλικά στην περσική ηγεμονία ή να εκμεταλλευτούν στο μέγιστο την ανεξαρτησία τους. Ο Ηρόδοτος (1.154-61) λέει ότι ο Πακτύης της Λυδίας, που ο Κύρος τον είχε διορίσει υπεύθυνο των οικονομικών στις Σάρδεις, εκμεταλλεύτηκε τη θέση του, προσέλαβε μισθοφόρους και ηγήθηκε μίας στάσης. Οι ελληνικές πόλεις έπρεπε πρώτα να αποφασίσουν εάν θα στήριζαν τον Πακτύη και μετά, όταν ηττήθηκε από τον στρατό του μήδου Μαζάρη και ζήτησε άσυλο στις ελληνικές πόλεις, εάν ήταν ηθική και σκόπιμη από πολιτική άποψη η παράδοσή του στους εχθρούς του. Ο Ηρόδοτος [1.153-61] δραματοποιεί το επεισόδιο λέγοντας ότι ο δήμος της Κύμης έστειλε θεοπρόπους να ζητήσουν χρησμό από τον θεό των Βραγχιδών, δηλαδή από το μαντείο των Διδύμων, αλλά ανεξάρτητα από το αν αληθεύει ή όχι αυτό, είναι φανερό το δίλημμα των ελληνικών πόλεων. Ακόμη και για αυτούς που δεν επιθυμούσαν να υποταχτούν στις περσικές απαιτήσεις, ο Πακτύης ήταν υπερβολικά επικίνδυνη περίπτωση· έτσι αφού πήγε ικέτης από την Κύμη στη Μυτιλήνη και από τη Μυτιλήνη στη Χίο, τελικά παραδόθηκε από τους Χίους στον Μαζάρη που τους αποζημίωσε παραχωρώντας τους την περιφέρεια του Αταρνέως, μια πολύ εύφορη περιοχή στα απέναντι ηπειρωτικά παράλια.

Το ζήτημα της στάσης απέναντι στους Πέρσες μπορούσε να διχάσει κοινότητες. Και πάλι ο Ηρόδοτος (1.163-7) στην ιστορία της Φώκαιας λέει ότι οι Φωκαείς πρώτα εκμεταλλεύτηκαν τους δεσμούς τους με τη δυτική Μεσόγειο, και ιδίως με την πλούσια σε μεταλλεύματα Ταρτησσό της Ισπανίας για να κτίσουν ένα γερό οχυρωματικό τείχος, και έπειτα, ενόψει της

πολιορκίας της πόλης τους από τους Πέρσες, ένα μέρος του πληθυσμού μετανάστευσε οριστικά. Αυτή η ομάδα εγκαταστάθηκε στη Δύση, πρώτα στην Κορσική, ύστερα, μετά πέντε περίπου χρόνια, στην Ιταλία [στο Ρήγιον, το σημερινό Reggio της Καλαβρίας] και τελικά στην Υέλη, την κατοπινή Ελέα. Η άλλη όμως ομάδα των Φωκαέων, ίσως μετά μικρής διάρκειας υποχώρηση, έμειναν στη Φώκαια, και αυτός που δυστυχώς έγινε διοικητής του στόλου των πόλεων της Ιωνίας κατά την Επανάσταση των Ιώνων εναντίον της Περσίας ήταν ένας από τους πολίτες αυτής ακριβώς της ομάδας. Ο Ηρόδοτος αφηγείται μία πανομοιότυπη αλυσίδα συμβάντων και για τους Τήσιους: όταν ο Άρπαγος κυριεύσε τα τείχη τους, οι Τήσιοι, ή ένα τμήμα τους, μπήκαν στα πλοία τους και σάλπαραν για τη Θράκη όπου έκτισαν τα Άβδηρα συμμετέχοντας στη ναυτική δύναμη των Ιώνων κατά την επανάστασή τους με 17 πλοία (Ηρόδοτος 1.168, 6.8).

Οι επιλογές και οι ευκαιρίες που είχαν τα άτομα ήταν και μεγάλες και μικρές. Οι καταχωρίσεις που έχουν σωθεί σε πήλινες πινακίδες από την Περσέπολη δείχνουν Έλληνες της Ιωνίας να κατέχουν τόσο υπεύθυνες όσο και ταπεινότερες θέσεις (Fornara 45-6). Υπάρχουν Ελληνίδες που απασχολούνται στο πότισμα, Έλληνες που μεταφέρουν οικοδομικά υλικά, έλληνες τεχνίτες. Δεν ξέρουμε πώς έφτασαν όλοι αυτοί στην Περσία, αλλά μπορούμε να φανταστούμε πως η αιτία ήταν ένα μίγμα φιλοδοξίας και εξαναγκασμού. Ασφαλώς αυτό πρέπει να ισχύει για τον πιο περιώνυμο Έλληνα που υπηρετούσε στην περσική αυλή αυτή την περίοδο, για τον γιατρό Δημοκίδη από τον Κρότωνα, που την ιστορία του αφηγείται λεπτομερώς ο Ηρόδοτος (3.125, 129-37). Ο Δημοκίδης, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, πρόσφερε τις υπηρεσίες του στην Αίγινα, στην Αθήνα και στον Πολυκράτη της Σάμου· έπειτα συνόδευσε τον Πολυκράτη στη Μαγνησία, όπου ο τελευταίος θανατώθηκε από τον Οροίτη, και από εκεί ο Δημοκίδης μεταφέρθηκε με τους θησαυρούς του τελευταίου και τα ανδράποδά του στην Περσέπολη όπου τον πήρε ο Δαρείος στην υπηρεσία του και όπου απέκτησε επιρροή και πλούτη· ώσπου κάποτε χρησιμοποίησε την επιρροή του για να στρέψει τις σκέψεις του Δαρείου στην εισβολή στην Ελλάδα και να του αναθέσει μία αποστολή που θα του επέτρεπε να γυρίσει στην πατρίδα του. Μπορεί να υποπτευόμαστε ότι μεγάλο μέρος αυτής της εξιστόρησης συνίσταται σε ό,τι θα ήθελε να νομίζει ο κόσμος για το άτομό του, αλλά αυτό καθόλου δεν μειώνει την αξία της, γιατί δείχνει τη δυνατότητα προσωπικής ανέλιξης που πρόσφερε η Περσία στους Έλληνες. Και όσο περισσότερο κυκλοφορούσαν τέτοιες ιστορίες, τόσο περισσότεροι θα έπαιρναν το κουράγιο να ακολουθήσουν την πορεία που έλεγε πως είχε διανύσει ο Δημοκίδης.

Αλλά στα άτομα δεν δίνονταν ευκαιρίες ανέλιξης μόνο εάν ξεριζώνονταν από την πατρίδα τους και έκαναν καλή εντύπωση σε κάποιον σατράπη ή στην περσική αυλή. Η υποστήριξη των Περσών ήταν ένα χαρτί που μπορούσαν να το παίξουν και μέλη της ελίτ που ήθελαν να γίνουν τύραννοι, όπως είδαμε να συμβαίνει στη Σάμο με τον Συλοσώντα (ανωτέρω σ. 402). Μέχρι την εκστρατεία του Δαρείου εναντίον της Σκυθίας είναι φανερό ότι μέλη της ελίτ σε πολλές ελληνικές πόλεις είχαν ακολουθήσει την ίδια διαδρομή και είχαν γίνει τύραννοι έχοντας λίγο πολύ στενούς δεσμούς με τις περσικές δυνάμεις. Ο Δαρείος φαίνεται πως είχε αναγνωρίσει ότι άξιζε να έχει στις ελληνικές πόλεις τυράννους που η θέση τους εξαρτιόταν από τον ίδιο και πως ήταν διατεθειμένος να ανεχτεί τις ιδιοτροπίες τους (πρβ. τη φανερή επίπληξη του σατράπη Γαδάτα, επειδή προέβη σε ήσσονος σημασίας προσβολές των Ελλήνων, ML 12/Fornara 35, ANE 699).

Τις συνέπειες για την ελευθερία των Ελλήνων που είχε η επιδίωξη του προσωπικού οφέλους αποκαλύπτει θαυμάσια η ιστορία, πολύ πιθανόν μυθοπλασία, με θέμα τη διαφωνία ανάμεσα στους έλληνες τυράννους για το αν έπρεπε να υπονομεύσουν ή όχι την εκστρατεία του Δαρείου εναντίον των Σκυθών. Ο Ηρόδοτος (4.87-142) λέει ότι γύρω στο 510 π.Χ. ο Δαρείος έστρεψε την προσοχή του στη Σκυθία, συγκέντρωσε ναυτικές και στρατιωτικές δυνάμεις, ανέθεσε στον σάμιο αρχιτέκτονα Μανδροκλή να κατασκευάσει μια πλωτή γέφυρα

για τη ζεύξη του Βοσπόρου και, αφού πρώτα έδωσε διαταγή στους Ίωνες να πλεύσουν στον Εύξεινο Πόντο μέχρι τον ποταμό Ίστρον (Δούναβη) για να τον γεφυρώσουν, εισέβαλε με τον τεράστιο στρατό του στη Θράκη και συνέχισε προχωρώντας προς τον Ίστρον υποτάσσοντας καθ' οδόν τους Γέτας. Έπειτα ο Δαρειός πέρασε τον Δούναβη και ακούγοντας τη γνώμη του Ερξάνδρου, στρατηγού των Μυτιληναίων, ανακάλεσε τη γνώμη του να χαλάσουν οι Ίωνες τη γέφυρα και αντ' αυτού τους άφησε να τη φρουρούν μέχρι να γυρίσει. Ενώ ο Δαρειός τα είχε βρει σκούρα με τους Σκύθες που αγαπούσαν την ελευθερία τους και είχαν αποφασίσει ότι ο καλύτερος τρόπος να τον νικήσουν ήταν να αποφύγουν τη μάχη εκ παρατάξεως, να κινούνται συνεχώς και από καιρό σε καιρό να κάνουν επιδρομές στις θέσεις των Περσών και να τους λεηλατούν, οι Ίωνες είχαν μία σύσκεψη. Στη σύσκεψη αυτή ο Μιλτιάδης ο Αθηναίος, που ήταν στρατηγός και τύραννος της θρακικής Χερσονήσου, ήταν της γνώμης να πλήξουν τον Δαρειό χαλώντας τη γέφυρα, να λιποτακτήσουν και να αφήσουν τους Σκύθες να τα βγάλουν πέρα μόνοι με τους Πέρσες. Αλλά ο Ιστιαίος, ο τύραννος της Μιλήτου, είχε αντίθετη γνώμη- είπε πως όλοι οι Ίωνες τύραννοι χρωστούσαν τη θέση τους στους Πέρσες και, επειδή χωρίς τη δύναμη των Περσών κάθε πόλη θα προτιμούσε τη δημοκρατία και θα τους ανέτρεπε, είχαν συμφέρον να παραμείνουν αφοσιωμένοι στον Δαρειό. Και πράγματι: οι Ίωνες τύραννοι χρωστούσαν την ύπαρξή τους στο γεγονός ότι βρίσκονταν στις παρυφές της περσικής αυτοκρατορίας. Το προσωπικό τους συμφέρον απέρρευε ακριβώς από την κατάσταση ουσιαστικής υποταγής εκείνων τους οποίους κυβερνούσαν. Το προσωπικό αυτό συμφέρον είχε τη διττή μορφή του πλούτου και της ελευθερίας, ειδικά όταν η προσωπική αφοσίωση αποζημιωνόταν με παραχώρηση πρόσθετων εδαφών αλλά στην πραγματικότητα αυτή η ελευθερία ήταν τόσο περιορισμένη όσο και η ελευθερία εκείνων τους οποίους κυβερνούσαν.

Δεν ήταν μόνο φιλόδοξοι Ίωνες αυτοί που επιζητούσαν την εύνοια του Μεγάλου Βασιλιά των Περσών. Από τη στιγμή που οι Πέρσες ήταν προσιτοί στη Μικρά Ασία, ήταν πλέον δυνατό για τους δραστήριους πολιτικά Έλληνες της κυρίως Ελλάδας να επιδιώξουν δοσοληψίες μαζί τους. Ο Ηρόδοτος (3.133-7) δεν παραθέτει μόνο την ιστορία του Δημοκλήδη του Κροτωνιάτη, ο οποίος στρέφει την προσοχή του Δαρειού στην κυρίως Ελλάδα, προκειμένου να αποκτήσει την προσωπική του ελευθερία, αλλά αναφέρεται και σε έναν αριθμό ελλήνων εξορισμένων από τις πόλεις τους οι οποίοι κατευθύνθηκαν προς τα ανατολικά, μεταξύ των οποίων οι πιο διάσημοι ήταν ο Ιππίας ο Αθηναίος και ο βασιλιάς της Σπάρτης Δημάρατος. Τον ίδιο δρόμο πήραν και άλλοι Έλληνες, οι οποίοι ήταν ασφαλείς όσον αφορά τα πολιτικά πράγματα στο εσωτερικό αλλά απειλούνταν από το εξωτερικό, όπως η ευγενής οικογένεια των Αλευαδών, κληρονομικών αρχόντων της Λάρισας που ηγεμόνευαν στη Θεσσαλία.

Από τη στιγμή που πολιτικοί πόλεων του κυρίως κορμού της Ελλάδας διανοήθηκαν να εξασφαλίσουν τη συνδρομή των Περσών προς ίδιον όφελος, η στάση απέναντι στην Περσία σε αυτές τις πόλεις έγινε πολιτικό θέμα. Το ωραιότερο παράδειγμα είναι η στάση των Αθηναίων εν όψει των εισβολών του Κλεομένη. Όπως είδαμε, ο Ηρόδοτος (5.73) εξιστορεί πως οι Αθηναίοι, ενώ προετοιμάζονταν να αντισταθούν στη δεύτερη εισβολή του Κλεομένη, έστειλαν στις Σάρδεις πρέσβεις να ζητήσουν τη συνδρομή του σατράπη της Λυδίας Αρταφέρνη. Ο Αρταφέρνης δέχτηκε με τον όρο ότι οι Αθηναίοι θα του έδιναν «γην και ύδωρ». Οι απεσταλμένοι των Αθηναίων δέχτηκαν τον όρο με δική τους πρωτοβουλία αλλά, όπως λέει ο Ηρόδοτος, όταν γύρισαν στη χώρα τους υποδέχτηκε κατακραυγή. Το ωραίο σε αυτή την ιστορία είναι ο τρόπος που αποκαλύπτει το ενδεχόμενο της αθωότητάς τους: οι απεσταλμένοι θεωρούν ότι εξασφαλίζουν αυτό που έχει περισσότερο ανάγκη η Αθήνα, την υποστήριξη του Αρταφέρνη για να αντιμετωπίσει τη Σπάρτη· οι Αθηναίοι όμως, που στο μεταξύ έχουν απαλλαγεί από τον Κλεομένη, θεωρούν ότι οι πρέσβεις τους παραχωρούν το πολυτιμότερο αγαθό τους: την αυτονομία τους. Στις αρχές της τελευταίας δεκαετίας του 6ου αι. π.Χ. η κυρίως Ελλάδα διατηρούσε ακόμη μια αθωότητα όσον αφορά την Περσία, που οι

Έλληνες της Ιωνίας την είχαν χάσει πάνω από ένα τέταρτο του αιώνα νωρίτερα. Αλλά δεν επρόκειτο να τη διατηρήσει και τον επόμενο αιώνα.

Η Επανάσταση των Ιώνων

Όσο και αν θόλωναν την κρίση τους τα προσωπικά τους συμφέροντα, πολιτικοί παρατηρητές στην Ιωνία πρέπει να είχαν συνειδητοποιήσει ότι εάν ο Δαρείος ενδιαφερόταν για τη Σκυθία, θα ήταν απίθανο να μην ενδιαφερόταν επίσης για τη Θράκη, τη Μακεδονία και την υπόλοιπη κυρίως Ελλάδα, ειδικά εάν λάβει κανείς υπ' όψιν του τον ορυκτό πλούτο που υπέροχο δείγμα του ήταν τα νομίσματα των θρακομακεδονικών πόλεων και φυλών (ανωτέρω σ. 373-374). Όταν ο Δαρείος υποχώρησε από τη Σκυθία, άφησε τον στρατηγό του Μεγάβαζο στην Ευρώπη. Ο Μεγάβαζος υποδούλωσε πρώτα τους ελλησπόντιους Έλληνες της Περίνθου, έπειτα συνέχισε προς τα δυτικά, περιερχόμενος με τον στρατό του τη Θράκη και υποτάσσοντας κάθε πόλη και κάθε έθνος αυτών των περιοχών, και ύστερα ζήτησε και έλαβε για τον Δαρείο «γην και ύδωρ» από τον Αμύντα της Μακεδονίας, ο οποίος μάλιστα αργότερα πάντρεψε τη θυγατέρα του Γυγαία με τον Πέρση μεγιστάνα Βούβαρι (Ηρόδοτος 5.1, 18 και 21). Η ιστορία της εκστρατείας του Δαρείου εναντίον της Σκυθίας, όπως την αφηγείται ο Ηρόδοτος, μοιάζει προάγγελος της περσικής εισβολής στην Ελλάδα κατά την οποία τα στρατεύματα των Περσών ηττήθηκαν από ένα λαό που αγαπούσε την ελευθερία και από τον υπερβολικά μεγάλο αριθμό των πολεμιστών τους. Αλλά η επιτυχία πρώτα του Μεγάβαζου και μετά του Οτάνη (Ηρόδοτος 5.25-26) και η ικανότητα των Περσών ακόμη και να μεταφέρουν ολόκληρη την κοινότητα των Παιάνων από τη Θράκη στη Φρυγία δείχνουν ότι για τους κατοίκους της Θράκης και της Μακεδονίας οι Πέρσες εκπροσωπούσαν έναν τρομερό κίνδυνο.

Ο Δαρείος κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας του 6ου αι. π.Χ. δεν επιχείρησε άλλες στρατιωτικές επιθέσεις στη Δύση, αλλά αυτό δεν ανακούφισε σημαντικά την πίεση που δέχονταν οι ελληνικές πόλεις. Εξέλιπε όμως έτσι η αναστάτωση που συνεπάγονταν οι στρατιωτικές απαιτήσεις και επέτρεψε να αναπτυχθεί το μίσος εναντίον αυτών που ο κόσμος θεωρούσε φορείς της περσικής ισχύος, δηλαδή εναντίον των τυράννων. Έτσι το 499 π.Χ. ξέσπασε μία εν μέρει συντονισμένη εξέγερση στις ελληνικές πόλεις της Ιωνίας. Η μόνη πηγή που διαθέτουμε για τα αίτια και τη γέννηση αυτής της επανάστασης είναι όσα εξιστορεί ο Ηρόδοτος. Η εξιστόρησή του όμως προέρχεται από προφορικές παραδόσεις, που όχι μόνο διαμορφώθηκαν αφού οι Πέρσες πήραν υπό τον έλεγχό τους την Ιωνία, αλλά και οι οποίες είχαν προσαρμοστεί έτσι ώστε να εξηγούν γιατί η αντίσταση των Ιώνων στην Περσία απέτυχε, ενώ η αντίσταση των Ελλήνων της κυρίως Ελλάδας πέτυχε. Και όχι μόνον αυτό αλλά ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί την Επανάσταση των Ιώνων, στριμωγμένη καθώς είναι ανάμεσα στην εκστρατεία των Περσών εναντίον της Σκυθίας και τις εισβολές τους στην κυρίως Ελλάδα, για να την αντιπαραβάλει με την επιτυχία της τελευταίας και να εξάρει έτσι τα διακεκριμένα γνωρίσματά της. Όσον αφορά τον ρόλο συγκεκριμένων προσώπων και πόλεων καθώς και τα κίνητρα, μπορεί ο Ηρόδοτος να μεταφέρει πιστά όσα λέγονταν στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. ή και αργότερα, αλλά πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί και να μη θεωρούμε δεδομένο πως ό,τι λεγόταν είχε όντως συμβεί.

Τα πρώτα αίτια της Ιωνικής Επανάστασης ήταν πολιτικά. Οι τύραννοι των ιωνικών πόλεων, για να διατηρήσουν τη θέση τους, χρειάζονταν να δείχνουν ότι είχαν την υποστήριξη της Περσίας και χρειάζονταν να τραβούν την προσοχή του Δαρείου, εάν ήθελαν να διεκδικήσουν μεγαλύτερες ακόμη αμοιβές για τις υπηρεσίες τους. Αυτό σημαίνει πως υπήρχαν εποχές που τέτοιοι άνδρες έπρεπε να διακινδυνεύουν, γνωρίζοντας πως αν η απόπειρά τους να φανούν αναντικατάστατοι στα μάτια της Περσίας αποτύγχανε, θα έπρεπε να παραιτηθούν. Τέτοια ήταν, όπως φαίνεται, η περίπτωση του Αρισταγόρα, τυράννου της Μιλήτου. Ο

προκάτοχος του Αρισταγόρα Ιστιαίος είχε κληθεί στην περσική αυλή σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών που είχε προσφέρει στο παρελθόν, αν και δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα εάν επρόκειτο όντως για ανταμοιβή ή εάν είχε αποκτήσει τόσο μεγάλη δύναμη και επιρροή ώστε να αποτελεί κίνδυνο. Ο Ιστιαίος, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην εξέγερση- μας λέει (Ηρόδοτος 5.35) ότι θέλοντας να μηνύσει στον Αρισταγόρα να κηρύξει επανάσταση και μη βρίσκοντας άλλον ασφαλή τρόπο, έβαλε και ξύρισαν το κεφάλι ενός έμπιστου δούλου του, έστιξε επάνω γράμματα και τον έστειλε στον Αρισταγόρα, και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Ιστιαίος επέστρεψε στην Ιωνία από τα Σούσα κατά τη διάρκεια της εξέγερσης. Αλλά η Επανάσταση των Ιώνων είναι κατανοητή απλώς ως τυχερό παιχνίδι, που ο Αρισταγόρας το έπαιξε και έχασε, και όχι ως αντίδραση σε εξωτερική πρόκληση.

Ο Αρισταγόρας έπαιξε για να ενισχύσει τη θέση του δίνοντας στους Πέρσες τη δυνατότητα να κατακτήσουν τη Νάξο και έτσι να επεκτείνουν την επιρροή τους προς τα δυτικά, στο Αιγαίο. Την ευκαιρία του την έδωσαν νάξιοι εξορισμένοι από τους δημοκρατικούς, που τον πλησίασαν ζητώντας τη βοήθειά του για να επιστρέψουν· ο Αρισταγόρας υπολόγισε πως η πολιτική αστάθεια στο νησί, από το οποίο είχε εξοριστεί ο τύραννος Λύγδαμης πάνω από είκοσι χρόνια νωρίτερα, θα διευκόλυνε τη στρατιωτική επέμβαση. Αλλά η εκστρατεία στη Νάξο δεν είχε αίσιο τέλος, επειδή, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, ο Αρισταγόρας διαφώνησε με τον πέρση διοικητή Μεγαβάτη εξαιτίας της βάρβαρης πειθαρχίας που επέβαλλε στους Έλληνες (Ηρόδοτος 5.33). Έτσι ο Αρισταγόρας, αντί να δώσει τη δυνατότητα στους Πέρσες να προσθέσουν σημαντικά εδάφη στην επικράτειά τους, βρέθηκε να τους έχει παρασύρει σε άσκοπες δαπάνες. Έχοντας αποτύχει να ενισχύσει τη θέση του, ο Αρισταγόρας δεν είχε σχεδόν καμία άλλη επιλογή από το να παραδώσει την αρχή και να φύγει.

Παραιτούμενος, ο Αρισταγόρας εκμεταλλεύτηκε το εύθραυστο της θέσης του. Αφού δεν μπορούσε να την ενισχύσει με την υποστήριξη των Περσών, πέρασε στο άρμα θριάμβου της λαϊκής εξουσίας, στο ίδιο με το οποίο είχαν εκδιωχτεί και εξοριστεί από τη Νάξο μέλη της ελίτ. Παραιτήθηκε από το αξίωμά του στη Μίλητο για χάρη ενός είδους λαϊκής κυβέρνησης και ενθάρρυνε και άλλες ιωνικές πόλεις να ανατρέψουν τους τυράννους τους (Ηρόδοτος 5.37-8). Η πρωτοβουλία αυτή είχε αξιοσημείωτη επιτυχία, αλλά οι Πέρσες ήταν αναμενόμενο πως θα αντιδρούσαν στην αποβολή των φίλων τους, και επομένως τα πράγματα δεν ήταν δυνατό να μείνουν έτσι.

Το μείζον ερώτημα για τους Ίωνες ήταν τι έπρεπε να κάνουν ώστε να εμποδίσουν τους Πέρσες να χρησιμοποιήσουν στρατιωτικές δυνάμεις για να εγκαταστήσουν ξανά στην εξουσία τους συμμάχους τους ή ένα καθεστώς ακόμη χειρότερο. Να εξαπολύσουν γενική επίθεση; Και αν ναι, πώς και εναντίον τίνος; Οι ιστορίες του Εκαταίου του Μιλήσιου ο οποίος, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, ήταν της γνώμης πως μία εξέγερση θα πετύχαινε μόνο εάν οι Ίωνες εξασφάλιζαν ναυτική υπεροχή, του Αρισταγόρα που πήγε στη Σπάρτη να ζητήσει βοήθεια για να εκστρατεύσει στα Σούσα, και των Ιώνων που έκαψαν τον ναό στις Σάρδεις, αντανακλούν τις διάφορες προσεγγίσεις που ήταν δυνατές. Όλες οι ενδείξεις λένε πως δεν είχε διατυπωθεί μία συνεπής πολιτική ή μία πολιτική ικανή να υποστηριχτεί από όλους· ορισμένοι ήταν ευχαριστημένοι με την ανατροπή των τυράννων, άλλοι ήθελαν να επιτεθούν στην τοπική έκφραση της περσικής ισχύος επιτιθέμενοι στο στρατηγείο του Σατράπη στις Σάρδεις και άλλοι είχαν ακόμη πιο μεγαλομανείς ιδέες. Παρομοίως, η βραδύτητα με την οποία οι Πέρσες απάντησαν δείχνει ότι οι τελευταίοι δεν είχαν πάρει πολύ σοβαρά τα γεγονότα στην Ιωνία.

Η ακριβής διαδοχή και χρονολογία των γεγονότων κατά τη διάρκεια των πέντε χρόνων της Επανάστασης των Ιώνων είναι αδύνατο να αναπαραχθεί με βάση την εξιστόρηση του Ηροδότου. Ορισμένα όμως χαρακτηριστικά είναι σαφή. Η ανησυχία που προκαλούσε η Περσία στην κυρίως Ελλάδα ήταν αρκετή ώστε να εξασφαλίσει ο Αρισταγόρας την υποστήριξη της Αθήνας και της Ερέτριας, όχι όμως και της Σπάρτης: γιατί, μας πληροφορεί ο Ηρόδοτος,

ο Αρισταγόρας πήγε στη Σπάρτη κρατώντας έναν χάλκινο πίνακα που πάνω του ήταν χαραγμένος ένας χάρτης ολόκληρης της γης, αλλά το μόνο που κατάφερε ήταν να μεγαλώσει τον φόβο των Σπαρτιατών όταν τους αποκάλυψε την κλίμακά του (Ηρόδοτος 5.49-50). Η δυσανεξία για την περσική παρουσία εκτεινόταν πέρα από τις ελληνικές πόλεις της Ιωνίας, διότι στην επανάσταση συμμετείχαν επίσης οι Κύπριοι και οι Κάρες. Σε αυτούς τους τόπους δεν φαίνεται πως το θέμα ήταν τόσο η δημοκρατική διακυβέρνηση, δεν θα πρέπει όμως να αγνοήσουμε τη σημασία των οικονομικών απαιτήσεων της Περσίας. Οι Ίωνες είχαν όντως μερικές εντυπωσιακές στρατιωτικές επιτυχίες, ιδίως στη θάλασσα, και οι Πέρσες αναγκάστηκαν να στρατολογήσουν τεράστια στρατεύματα και να πολεμήσουν σε περισσότερα του ενός μέτωπα. Για την αποφασιστική μάχη στη νήσο Λάδη απέναντι από τη Μίλητο ο Ηρόδοτος αναφέρει (6.8) ότι εννέα ιωνικές πόλεις συνεισέφεραν 353 τριήρεις που όμως βρέθηκαν αντιμέτωπες με 600 περσικά πλοία. Οι Ίωνες ηττήθηκαν και οι αλληλοκατηγορίες που ακολούθησαν είχαν ως αποτέλεσμα ακόμη και ο Ηρόδοτος να μην είναι σε θέση να πει με ακρίβεια ποιοι Ίωνες φάνηκαν δειλοί και ποιοι γενναίοι σε αυτή τη ναυμαχία· εντούτοις δεν πρέπει να επιτρέψουμε να επισκιάσει η ήττα το επίτευγμα, και το επίτευγμα ήταν ότι επρόκειτο για τη μεγαλύτερη ναυμαχία στην οποία είχε ποτέ συμμετάσχει ο ελληνικός κόσμος.

Η εξέγερση είχε ορισμένες τρομακτικές συνέπειες, αλλά ο μετασχηματισμός που επέφερε ακόμη και στην Ιωνία δεν ήταν εντελώς αρνητικός. Στη Μίλητο όσοι άνδρες δεν σκοτώθηκαν κατά την πολιορκία εκτοπίστηκαν στη Μεσοποταμία και εγκαταστάθηκαν κοντά στις εκβολές του Τίγρη· οι γυναίκες και τα παιδιά πουλήθηκαν ως δούλοι-ο ναός στα Δίδυμα πυρπολήθηκε (Ηρόδοτος 6.19-21). Την καταστροφή επιβεβαιώνουν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα· ήταν σχεδόν ολοσχερής, δημιουργώντας έτσι χώρο για μια νέα σχεδιασμένη Μίλητο που κτίστηκε μία δεκαετία περίπου αργότερα, ενώ ορισμένες περιοχές της παλαιός δεν επανακατοικήθηκαν ποτέ πλέον. Άλλες ιστορίες αναίτιας βίας εκ μέρους των νικητών μιλούν για αγόρια που οι Πέρσες τα ευνούχισαν και για παρθένες, τις ωραιότερες, που τις έστειλαν δώρο στον βασιλιά Δαρείο (Ηρόδοτος 6.32). Οι Πέρσες όμως επέφεραν και θετικές αλλαγές: ο Αρταφέρνης εισήγαγε ένα νέο σύστημα φορολογίας βασισμένο στην έκταση κάθε περιφέρειας, την οποία καταμέτρησε, και ο Μαρδόνιος, ο γαμπρός του Δαρείου, εξεστράτευσε πάλι εναντίον της Θράκης και της Μακεδονίας εισάγοντας μια μορφή πολιτεύματος που ο Ηρόδοτος ευτυχώς την ονομάζει δημοκρατία (Ηρόδοτος 6.42-3). Δεν γνωρίζουμε πώς λειτουργούσε ακριβώς το φορολογικό σύστημα του Αρταφέρνη, αλλά το πιθανότερο είναι ότι εκείνες που έχασαν οικονομικά και πολιτικά από την Επανάσταση ήταν οι ελίτ των διαφόρων πόλεων που τα μέλη τους δεν μπορούσαν τώρα να αποκτήσουν προσωπική δύναμη καλλιεργώντας τις σχέσεις τους με τους Πέρσες και που ίσως υποχρεώθηκαν να πληρώσουν πιο δίκαια το μερίδιο των φόρων που τους αναλογούσε με βάση το μέγεθος της ιδιοκτησίας τους.

Η Επανάσταση των Ιώνων δεν οδήγησε στην ανεξαρτησία από την περσική αυτοκρατορία, αλλά δεν είναι σαφές ότι υπήρχαν πολλοί που θεωρούσαν πως αυτός ήταν ο σκοπός της. Σίγουρα επέφερε το τέλος της εξουσίας των τυράννων που υποστηρίζονταν από τους Πέρσες (αν και επανεμφανίζονται εν ευθέτω χρόνω). Η Ιωνία δεν επρόκειτο να αποκτήσει την ανεξαρτησία της, αλλά σε μεμονωμένες πόλεις η άμεση ελευθερία εκείνων που επέζησαν, ώστε να αφηγηθούν την ιστορία, είναι βέβαιο πως ήταν μεγαλύτερη. Οι ίδιοι οι Έλληνες έφτασαν στο σημείο να γράψουν σχετικά σαν να ήταν μόνο η Επανάσταση των Ιώνων αυτή που τράβηξε την προσοχή των Περσών στην κυρίως Ελλάδα και ακόμη σαν να ήταν οι εισβολές τους αποκλειστικά συνέπεια της συμμετοχής της Αθήνας και της Ερέτριας στην πυρπόληση των Σάρδεων. Μπορεί μεν η εξέγερση να επηρέασε τον χρόνο κατά τον οποίο οι Πέρσες επιχειρήσαν να εισβάλουν στην Ελλάδα, πλην όμως έχουμε ήδη δει αρκετά στοιχεία που υποδηλώνουν ότι οι Πέρσες είχαν αρχίσει να ενδιαφέρονται για την επέκταση της Περσίας προς τα δυτικά, αρκετό καιρό πριν από την Επανάσταση των Ιώνων.

Η επίδραση της Περσίας στην πολιτική της κυρίως Ελλάδας

Η περσική αυτοκρατορία επηρέασε τις πόλεις της κυρίως Ελλάδας πολύ πριν από τις εισβολές της. Η εγγύτητα της περσικής υπερδύναμης μετέβαλε τους κανόνες με βάση τους οποίους λειτουργούσαν οι πόλεις της παλαιάς Ελλάδας. Αυτό δείχνουν με ιδιαίτερη σαφήνεια οι σχέσεις μεταξύ Αθήνας και Αίγινας. Από όσα αφηγείται ο Ηρόδοτος (5.82-8) για την πανάρχαιη έχθρα ανάμεσα σε αυτές τις δύο πόλεις ελάχιστα μπορούμε να συναγάγουμε για τις προγενέστερες σχέσεις τους· διότι αυτή η ιστορία μπορεί κάλλιστα να αναπαράγει απλώς τις πολιτικές διαφορές του 500 π.Χ. περίπου, τις οποίες, υποτίθεται, ερμηνεύει. Τον 7ο αι. π.Χ. υπήρξε όντως μία περίοδος κατά την οποία οι δύο αυτές πόλεις είχαν στενούς υλικούς και πολιτιστικούς δεσμούς: και στις δύο έχουν βρεθεί αγγεία της μέσης πρωτογεωμετρικής, αλλά δεν είναι σαφές ποια από τις δύο πόλεις είναι ο τόπος προέλευσής τους. Τον 6ο αι. π.Χ. ωστόσο οι κόσμοι τους ήταν εντελώς διαφορετικοί: η Αίγινα είχε μεγάλα συμφέροντα στην Αίγυπτο και τις Κυκλάδες (ανωτέρω σ. 373- 374) και ήταν στραμμένη προς τη θάλασσα πολύ περισσότερο από ό,τι η Αθήνα. Ενδεικτικό της κεντρικής σημασίας που είχε η Αίγινα ως εμπορικός μεσάζων είναι το εξής επεισόδιο που αναφέρει ο Ηρόδοτος (7.147): ο Ξέρξης όταν βρισκόταν στην Άβυδο είδε πλοία που μετέφεραν σιτάρι από τον Εύξεινο Πόντο να περνούν τον Ελλήσποντο κατευθυνόμενα προς την Αίγινα και την Πελοπόννησο.

Η Αθήνα και η Αίγινα συναγωνίζονταν στην ευημερία, αλλά διέφεραν σημαντικά στο μέγεθος και, μετά το 508/7, επίσης στις πολιτικές διαθέσεις, Ένα ωραίο σύμβολο της ευημερίας της Αίγινας αυτή ακριβώς την εποχή είναι ο ναός της Αθηνάς Αφαιάς ο οποίος, αν και όχι τεράστιος, ήταν πλούσια κοσμημένος με αετωματικά γλυπτά. Τα ευρήματα που έφεραν στο φως οι ανασκαφές φανερώνουν ότι το αρχικό σχέδιο της γλυπτής διακόσμησης αναθεωρήθηκε δραστικά μετά την ολοκλήρωση του δυτικού αετώματος και την επίστεψή του με ακρωτήρια. Το αρχικό σχέδιό του είχε ως θέματα έναν τοπικό μύθο, την αποπλάνηση της νύμφης Αίγινας από τον Δία, και μια μάχη ανάμεσα στους Έλληνες και τις Αμαζόνες. Οι αετωματικές συνθέσεις που αντικατέστησαν τις παλαιότερες είχαν θέματα από την άλωση της Τροίας- η δυτική απεικόνιζε την άλωσή της από τον Ηρακλή και τον Τελαμώνα, η ανατολική την άλωσή της από τους Έλληνες και τον ρόλο που έπαιξε σε αυτή ο Αίας, γιος του Τελαμώνα. Το ανατολικό αέτωμα ολοκληρώθηκε τελευταίο, ίσως λίγο πριν από το 480 π.Χ., και ως σύνθεση καθώς και ως μεταχείριση των σωμάτων εν κινήσει και των πτυχών μοιάζει να υπερέρχει συνειδητά του άλλου αετώματος. Τη ριζική και πολυέξοδη αλλαγή των σχεδίων του ναού δεν φαίνεται να την επέβαλαν λόγοι αρχιτεκτονικοί ή κατασκευαστικοί, άρα τα κίνητρα μπορεί να ήταν πολιτικά, ίσως δε δύο διαφορετικά. Γνωρίζουμε ελάχιστα για τα πολιτικά πράγματα στην Αίγινα, ξέρουμε όμως ότι ο Πίνδαρος συνέθεσε εννέα επινίκιους ύμνους για οκτώ διαφορετικούς Αιγινήτες, πράγμα που υποδηλώνει ότι υπήρχε μία ελίτ που το μέλημα των μελών της ήταν πώς θα ξεπεράσουν το ένα το άλλο προβαίνοντας σε σημαντικές δαπάνες, κατ' αρχάς για να συμμετάσχουν σε αγώνες και να διακριθούν και έπειτα για να υμνήσουν οι ποιητές τη νίκη τους. Ενώ οι Αιγινήτες εξακολουθούν να ασπάζονται τις αξίες τις οποίες αντιπροσωπεύει η άμιλλα στους αγώνες, πράγμα που συνεχίζεται με τον Πίνδαρο, οι Αθηναίοι την ίδια περίοδο κάνουν άλλες επιλογές, πράγμα που σημαίνει ότι η πολιτική δομή ήταν διαφορετική στην Αίγινα. Ο πολιτικός ανταγωνισμός με την Αθήνα από την άλλη μπορεί να ήταν σημαντικός όσο και ο ανταγωνισμός μεταξύ των μελών της αιγινητικής ελίτ κατά την αλλαγή των σχεδίων του γλυπτού διάκοσμου του ναού της Αφαιάς. Η θεματική αλλαγή είχε ως αποτέλεσμα την αντικατάσταση ενός μύθου, στον οποίο η Αίγινα συμβολιζόταν ως μια γυναίκα επιθυμητή στους θεούς, από επεισόδια που έθεταν την Αίγινα στο επίκεντρο μιας μυθικής πολεμικής σύγκρουσης στην οποία συμμετείχαν όλοι οι Έλληνες ενωμένοι και όπου ο Αίας διεκδικείται από την Αίγινα, όπως άλλωστε και στους δ' και ε' Νεμεονικούς ύμνους του Πινδάρου, και όχι από την Αθήνα (όπου μία από τις δέκα νέες

φυλές του Κλεισθένη είχε πάρει πρόσφατα το όνομά της από τον Αίαντα). Η επένδυση στον ναό της Αφαιάς και η επιλογή της εικονογραφίας βοηθούν να καταλάβουμε γιατί οι γείτονές τους ανησυχούσαν τους Αθηναίους.

Ο Ηρόδοτος (5.79-81, 89-90) διηγείται ότι το 507 π.Χ. περίπου οι Θηβαίοι μετά την ήττα τους από την Αθήνα συμβουλευτήκαν το μαντείο των Δελφών και η Πυθία τους απάντησε να ζητήσουν βοήθεια από τους πιο κοντινούς (εκέλευε των άγχιστα δέεσθαι). Τελικά αποφάσισαν ότι οι πιο κοντινοί ήταν οι Αιγινήτες επειδή, σύμφωνα με τη μυθολογία, η Θήβα και η Αίγινα ήταν και οι δύο θυγατέρες του Ασωπού· όταν όμως η Αίγινα απάντησε στους Θηβαίους ότι τους στέλνει επίκουρους τους Αιακίδες, δηλαδή τους ήρωές της, η Θήβα επέμενε πως εκείνο που χρειαζόταν ήταν περισσότερη υλική βοήθεια. Τότε οι Αιγινήτες άρχισαν να κάνουν επιδρομές στα παράλια της Αττικής λεηλατώντας το Φάληρο και άλλους δήμους. Οι Αθηναίοι ζήτησαν τότε και αυτοί τη συμβουλή του μαντείου και το μαντείο τους απάντησε ότι, εάν περίμεναν τριάντα χρόνια και το τριακοστό πρώτο έκτιζαν ιερό αφιερωμένο στον Αιακό, θα μπορούσαν να νικήσουν την Αίγινα. Οι Αθηναίοι αποφάσισαν να κτίσουν το ιερό και να επιτεθούν στην Αίγινα ευθύς αμέσως, αλλά τους εμπόδισε η τελευταία αποτυχημένη απόπειρα του Κλεομένη να εισβάλει στην Αθήνα. Μέχρι αυτό το σημείο πρόκειται για την ιστορία μιας σύγκρουσης που η εξέλιξή της μπορεί να γίνει απόλυτα κατανοητή ως έκφραση τοπικού ανταγωνισμού ανάμεσα σε πόλεις στις οποίες παίζουν ρόλο μύθοι περί κοινής καταγωγής ή μύθοι με τους οποίους διεκδικούν ως προγόνους τους ίδιους ήρωες. Η ανάμειξη του μαντείου είναι συνηθισμένη σε περιπτώσεις σύγκρουσης μεταξύ γειτόνων όποτε η συναίνεση της κοινότητας είναι βαρύνουσα σημασίας, αλλά κινδυνεύει να υπονομευθεί από προσωπικούς δεσμούς, και όποτε καθορίζουν παρελθόντα γεγονότα τον χρόνο της εχθρικής δράσης. Όλα όσα αναφέρονται σε αυτή την ιστορία και τα οποία χρονολογούνται από την τελευταία δεκαετία του 6ου αι. π.Χ. θα μπορούσαν να έχουν σχέση με συμβάντα που έλαβαν χώρα μισό αιώνα νωρίτερα.

Η επόμενη σύγκρουση της Αθήνας με την Αίγινα συμβαίνει σε έναν νέο κόσμο. Όταν οι Αιγινήτες μαζί με άλλους νησιώτες έδειξαν πρόθυμοι να δώσουν «γην και ύδωρ» στους Πέρσες αμέσως μετά την κατάπνιξη της Επανάστασης των Ιώνων, οι Αθηναίοι θύμωσαν πολύ και πήγαν στη Σπάρτη, κατηγορήσαν τους Αιγινήτες ότι είναι προδότες και ο Κλεομένης πέρασε στην Αίγινα για να συλλάβει τους πρωταίτιους της προδοσίας. Τα γεγονότα που ακολουθούν, εάν είναι αξιόπιστα όσα αφηγείται ο Ηρόδοτος, δείχνουν ότι την πράξη του Κλεομένη επηρέασαν εσωτερικά πολιτικά προβλήματα της Σπάρτης: οι Αιγινήτες έδιωξαν τον Κλεομένη λέγοντας πως είχε πάει στην Αίγινα να πάρει ομήρους χωρίς την άδεια της πολιτείας των Σπαρτιατών κατόπιν συμβουλής του Δημάρατου, συμβασιλέως του Κλεομένη· ο Κλεομένης αντέδρασε εκθρονίζοντας τον Δημάρατο με το επιχείρημα ότι ήταν νόθος γιος του βασιλιά Αρίστωνος. Αλλά έπαιξαν ρόλο και προβλήματα εξωτερικής πολιτικής. Από τη μια πρέπει να θεωρούμε την πράξη του Κλεομένη ως προσπάθεια επιβολής πειθαρχίας σε ένα μέλος της Πελοποννησιακής Συμμαχίας και ως έμπρακτη διακήρυξη της αρχής ότι τα μέλη της συμμαχίας έχουν τους ίδιους εχθρούς και φίλους, από την άλλη δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η Σπάρτη έπαιρνε έτσι σαφή θέση απέναντι στην Περσία. Η Αθήνα είχε ανοίξει τα χαρτιά της υποστηρίζοντας την Επανάσταση των Ιώνων η Σπάρτη όχι. Εάν η Σπάρτη επρόκειτο να ταχθεί εναντίον της Περσίας, χρειαζόταν μια δραματική ενέργεια. Το αίτημα της Αθήνας να ληφθούν μέτρα εναντίον της Αίγινας πρέπει να θεωρηθεί ως πράξη που προκαλεί σκόπιμα μία θεμελιώδη πολιτική απόφαση στη Σπάρτη, η δε καθαίρεση του Δημάρατου ως ενέργεια που είχε να κάνει περισσότερο με την εξωτερική πολιτική παρά με τις ιστορίες για τις συνθήκες της γέννησής του ή για τη δωροδοκία του μαντείου από τον Κλεομένη, που αφηγείται ο Ηρόδοτος, ιστορίες που ήταν απόρροια της πολιτικής αντιπαράθεσης και όχι αιτία της.

Οι λεπτομέρειες και η χρονολόγηση όλων όσα έπονται έχουν συζητηθεί πολύ. Ο Ηρόδοτος αφηγείται ότι ο Κλεομένης και ο διάδοχος του Δημάρατου Λεωτυχίδης πήραν ομήρους τους δέκα πιο εξέχοντες για τον πλούτο και την καταγωγή τους Αιγινήτες και τους οδήγησαν στην Αθήνα, επίσης διηγείται πως μετά τον θάνατο του Κλεομένη οι Αιγινήτες έπεισαν τους Λακεδαιμονίους να στείλουν τον Λεωτυχίδη να φέρει πίσω τους δέκα Αιγινήτες που κρατούσαν οι Αθηναίοι, αλλά η απόπειρα αυτή απέτυχε (Ηρόδοτος 6.73, 85-6). Την ιστορία ότι οι Λακεδαιμόνιοι είχαν όντως αποπειραθεί να αντιμετωπίσουν την Αίγινα παίρνοντας ομήρους καθιστά πιστευτή η ακόλουθη αφήγηση σχετικά με τα σχέδια ενός πραξικοπήματος του δήμου στην Αίγινα, που απέτυχε επειδή οι Αθηναίοι δεν κατάφεραν να δώσουν στρατιωτική βοήθεια έγκαιρα. Τα γεγονότα στην Ιωνία και η θέση που πήρε η Αθήνα υποδηλώνουν ταύτιση μεταξύ δημοκρατικού πολιτεύματος και αντιπερσικής πολιτικής. Λιγότερο βέβαιος είναι ο ισχυρισμός ότι η Σπάρτη μετάνιωσε για τις ενέργειές της· ενδείξεις περί του αντιθέτου αποτελούν αφενός μεν το γεγονός ότι η Κόρινθος ενίσχυσε την επίθεση των Αθηναίων εναντίον της Αίγινας στέλνοντας είκοσι πλοία, αφετέρου η παρουσία 1.000 εθελοντών που μάχονται στο πλευρό της Αίγινας από το Άργος, τη μόνη σημαντική πόλη της Πελοποννήσου που δεν ήταν μέλος της Πελοποννησιακής Συμμαχίας και που είχε πέσει πρόσφατα θύμα της επιθετικότητας των Λακεδαιμονίων. Στις μάχες που ακολούθησαν στη στεριά και τη θάλασσα, αμφότερες οι πλευρές είχαν ορισμένες επιτυχίες, αλλά οι Αθηναίοι πριν ακόμα τιμήσουν τους νεκρούς τους στα πεδία της μάχης αναγκάστηκαν να στρέψουν την προσοχή τους στην εκστρατεία των Περσών (πρβ. Πausanias 1.29.7).

Κάτω από παραδοσιακές συνθήκες οι γείτονες και οι ανταγωνιστές τους θα παρακολουθούσαν έναν ισότιμο πόλεμο ανάμεσα στην Αθήνα και την Αίγινα, με αρκετό ενθουσιασμό. Σε τέτοιου είδους συγκρούσεις, όταν δεν συνέτριβε η μία πλευρά την άλλη ολοσχερώς, οι απώλειες ήταν λίγες, ενώ τα κέρδη μεγάλα για τους τρίτους. Ο περσικός παράγοντας ωστόσο τα άλλαξε όλα αυτά. Ο κίνδυνος ότι οι ναυτικές δυνάμεις της Αίγινας, απέναντι στις οποίες η Αθήνα ακόμη και με τη βοήθεια της Κορίνθου μόλις που μπορούσε να σταθεί ισότιμα, θα μπορούσαν να βοηθήσουν την Περσία να γίνει επικυρίαρχος της κυρίως Ελλάδας, ώθησε τα ελληνικά κράτη να σπεύσουν να λάβουν τα μέτρα τους. Η κοινή στάση απέναντι στην Αίγινα ήταν το πρελούδιο της κοινής στάσης απέναντι στην Περσία με μία μόνο εξαίρεση: τους ίδιους τους Αιγινήτες. Η πολεμική σύγκρουση στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 5ου αι. δεν είχε κριθεί οριστικά, πράγμα που επέτρεψε στον Θεμιστοκλή το 483/2 π.Χ. να παίξει πάλι το χαρτί της απειλής της Αίγινας, το οποίο είχε παίξει ως άρχων το 493/92 για να οχυρώσει τον Πειραιά (Θουκυδίδης 1.93) με σκοπό να χρησιμοποιήσει τα κέρδη από τα μεταλλεία Λαυρίου για να ναυπηγήσει 200 νέα πλοία ενισχύοντας έτσι τον αθηναϊκό στόλο (Ηρόδοτος 7.144- Αριστοτέλης, Αθηναίων πολιτεία 22.7). Αλλά αυτή η σύγκρουση της πρώτης δεκαετίας του 5ου αι. π.Χ. ήταν αποφασιστική από μια άποψη ζωτικής σημασίας: άλλαξε τη στάση της Αίγινας απέναντι στην Περσία. Ο αυξημένος στόλος των Αθηναίων και η υποστήριξη από τους Αιγινήτες έμελλε να παίξουν ρόλο-κλειδί στην ήττα του περσικού στόλου.

Σύγκρουση με την Περσία: ο πρώτος γύρος

Η εκστρατεία του Μαρδόνιου στη Θράκη και τη Μακεδονία το 492 π.Χ. (σ. 467) είχε λήξει με το ναυάγιο του περσικού στόλου στις ακτές του Άθω· λέγεται, γράφει ο Ηρόδοτος (6.44), πως καταστράφηκαν 300 πλοία και έχασαν τη ζωή τους πάνω από 20.000 άντρες. Αν και είναι σαφές πως οι Πέρσες είχαν στρατιωτικές δυνάμεις που υπερέβαιναν τη δυνατότητα κανονικού επισιτισμού και ελέγχου, από τις ελληνικές πηγές δεν μπορούμε να συναγάγουμε ασφαλείς αριθμούς για τα περσικά στρατεύματα και για τις απώλειες των Περσών σε καμία από τις διαδοχικές πολεμικές συγκρούσεις. Ίσως να υπερέβαινε τις δυνατότητες των Ελλή-

νων, και ασφαλώς δεν τους ενδιέφερε να δώσουν ακριβή εικόνα του περσικού στρατού και των ενεργειών του. Η ιστορία των Περσικών Πολέμων επαναλαμβανόταν για τα μαθήματα που έδινε, μαθήματα για τη δύναμη της ενότητας, την ικανότητα των λίγων να υψώσουν το ανάστημά τους και να αντιμετωπίσουν τους πολλούς, την αντοχή που γεννά η φτώχεια, την ανωτερότητα της ελληνικής πονηριάς. Επίσης πρόσφερε υλικό για να επιρριφθεί η κατηγορία της προδοσίας σε πολιτικούς αντιπάλους ή και σε πόλεις. Η σύγκρουση με την Περσία έγινε μύθος αμέσως μόλις πέρασε στην ιστορία: οι Πέρσες εμφανίστηκαν στην αθηναϊκή θεατρική σκηνή μέσα σε μια δεκαετία από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας στους Πέρσες του Αισχύλου, στην αρχαιότερη σωζόμενη ελληνική τραγωδία που διδάχτηκε το 472 π.Χ., και η σύγκρουση με την Περσία ήταν το θέμα μιας εκτενούς ελεγείας του Σιμωνίδη (P. Oxy. 3965) που γράφτηκε πριν ακόμη και από τους Πέρσες, ίσως το 479-8 π.Χ. Ο πόλεμος με τους Πέρσες έγινε το επίκεντρο της οργάνωσης και της μορφοποίησης του ελληνικού παρελθόντος, ενθαρρύνοντας την εμφάνιση μιας νέας πόλωσης στις απόψεις των Ελλήνων τόσο για τους ίδιους όσο και για τους άλλους. Το πρώτο ιστορικό ερώτημα που η απάντησή του είχε σημασία και το οποίο μπορούσε να τεθεί για όλες τις ελληνικές κοινότητες ήταν: «Τι έκανε αυτή η πόλη στους Περσικούς Πολέμους»;

Τι μπορεί να πει σήμερα ο ιστορικός για τους Περσικούς Πολέμους; Δεν είμαστε καθόλου βέβαιοι ότι μπορούμε να απαντήσουμε ικανοποιητικά στα ερωτήματα που έθεσαν και απάντησαν οι ίδιοι οι Έλληνες. Στην αρχαιότητα επινόησαν πάρα πολλά προκειμένου να απαντήσουν πώς νίκησαν τους Πέρσες, πράγμα που δυσχεραίνει πολύ τη διάκριση ανάμεσα στις αληθινές και τις μεροληπτικές παραδόσεις. Αυτό που μπορούμε να κάνουμε είναι να διερευνήσουμε τις διαφορές ανάμεσα σε ανταγωνιστικές παραδόσεις ρίχνοντας κατ' αυτό τον τρόπο φως στη φύση της πολιτικής των πόλεων-κρατών αυτούς τους χρόνους και επομένως στην κλασική κληρονομιά του πολέμου. Αυτό ισχύει τόσο για την εισβολή του 490 π.Χ. όσο και για την εισβολή του 480/1 π.Χ., ιδιαίτερα όμως για τον πόλεμο του 490 π.Χ. στον οποίο συμμετείχε μικρότερος αριθμός πόλεων (εικ. 79).

Το 490 π.Χ. συγκεντρώθηκε στην Κιλικία μια περσική ναυτική δύναμη υπό τους στρατηγούς του Δαρείου Δάτη και Αρταφέρνη και σάλπαραν για τη Νάξο μέσω Σάμου και Ικαρίας. Οι Νάξιοι λέγεται πως δεν αντιστάθηκαν και οι Πέρσες, πριν προχωρήσουν προς τα ανατολικά και πολιορκήσουν την Κάρυστο στη νότια Εύβοια, έκαψαν και λεηλάτησαν. Ακολούθησε πολιορκία της Ερέτριας, όπου η αντίσταση κατέρρευσε μετά έξι μέρες. Λίγες μέρες αργότερα σήκωσαν πανιά για την Αττική· υπό την καθοδήγηση του πρώην τυράννου Ιππία (Ηρόδοτος 6.107) αποβιβάστηκαν, όπως και ο Πεισίστρατος το 545 π.Χ., στην πεδιάδα του Μαραθώνα. Στην ομώνυμη μάχη, που διήρκεσε πολύ, οι Πέρσες ηττήθηκαν από τον αθηναϊκό στρατό με την υποστήριξη μιας μικρής δύναμης της πόλης των Πλαταιών. Η απόπειρα των Περσών να χρησιμοποιήσουν τον στόλο τους και να επιτεθούν στο ίδιο το άστυ των Αθηνών πριν προφτάσει να επιστρέψει ο αθηναϊκός στρατός απέτυχε γιατί οι Αθηναίοι προέβλεψαν το σχέδιό τους και έσπευσαν να προστατέψουν το άστυ.

Μια τέτοια αφήγηση ήδη περιέχει αρκετούς σκόπιμους ισχυρισμούς· οι λεπτομέρειες που ζωντανεύουν την εξιστόρηση του Ηροδότου φανερώνουν ακόμη περισσότερα για τα πολιτικά πράγματα μετά τα Μηδικά. Η θετική ερμηνεία της στρατοπέδευσης των Περσών στη Ρήνεια και της μη λεηλάτησης της Δήλου υποδηλώνει ότι ορισμένοι ήθελαν πάση θυσία να δικαιολογήσουν το γεγονός ότι δεν συμμετείχαν στην αντίσταση κατά των Περσών, με το επιχείρημα ότι το ενδιαφέρον των Περσών περιοριζόταν στην Ερέτρια και την Αθήνα, στις δύο μείζονες πόλεις της κυρίως Ελλάδας που συμμετείχαν στην Επανάσταση των Ιώνων. Το γεγονός ότι κατονομάζεται ο προδότης που πρόδωσε την Ερέτρια στους Πέρσες πολιορκητές και η ιστορία που λέει ότι οι Αλκμεωνίδες ήταν προδότες γιατί έκαναν σήμα στους Πέρσες σηκώνοντας μία ασπίδα, δείχνουν ότι, προκειμένου να αποκομίσουν πολιτικά οφέλη, δεν τους εμπόδιζε να αλλοιώσουν τα γεγονότα ούτε καν ο τεράστιος κίνδυνος που διέτρεχαν. Η

υπογράμμιση του ρόλου των δέκα αθηναίων στρατηγών στη λήψη στρατιωτικών αποφάσεων και ιδίως ενός από αυτούς, του Μιλτιάδη, μολονότι τυπικά τη διοίκηση του στρατού την είχε ο πολέμαρχος Καλλίμαχος που μάλιστα τιμήθηκε με ένα ανάθημα στην Ακρόπολη των Αθηνών (ML 18/Fornara 49), ασφαλώς φανερώνει εν μέρει τα επιχειρήματα που χρησιμοποιήθηκαν, ώστε η στρατιωτική εξουσία να περάσει εξ ολοκλήρου από τον πολέμαρχο στα χέρια των στρατηγών (ποτέ μετά τη μάχη του Μαραθώνα δεν ξανακούμε να παίζει ρόλο σε μάχη πολέμαρχος). Ο σεβασμός με τον οποίο ο Ηρόδοτος αφηγείται για τους Σπαρτιάτες λέγοντας ότι ήθελαν να βοηθήσουν, αλλά δεν μπόρεσαν να αναχωρήσουν έγκαιρα γιατί έπρεπε να τηρήσουν τον νόμο και να περιμένουν πρώτα τη γέμιση του φεγγαριού, συνδυάζεται με την ιστορία του αθηναίου κήρυκα Φιλιππίδη ή Φειδιππίδη που στον δρόμο για τη Σπάρτη, στο Παρθένιον όρος της Αρκαδίας, συνάντησε τον θεό Πάνα που υποσχέθηκε να βοηθήσει αλλά μόνο εάν οι Αθηναίοι δέχονταν τη λατρεία του (Ηρόδοτος 6.105-6)· και αυτός ο συνδυασμός που έχει ως αποτέλεσμα η αποστολή του κήρυκα στη Σπάρτη να αποδώσει, αλλά μακροπρόθεσμα, μετατρέπει την αδυναμία της Σπάρτης να βοηθήσει σε πρελούδιο μεγαλύτερης βοήθειας. Ο ρόλος που αποδόθηκε στον τοπικό ήρωα Έχετλο, που έλεγαν ότι είχε συμμετάσχει στη μάχη οπλισμένος με ένα υνί (Παυσανίας 1.32.4 και Ηρόδοτος 6.117.3), ίσως να προήλθε ως αντίδραση στην εισαγωγή της λατρείας του αρκαδικού θεού Πανός και της γιορτής που ήταν αφιερωμένη σε αυτόν.

Η πολιτική μετά τον Μαραθώνα

Αθήνα και Σπάρτη

Η μάχη του Μαραθώνα ήταν καθοριστικής σημασίας από στρατιωτική άποψη για όλη την Ελλάδα, αλλά το γεγονός αυτό δεν πρέπει να επισκιάσει την πολιτική της σημασία τόσο στην Αθήνα όσο και στη Σπάρτη. Η Αθήνα είχε πολύ ζωντανή πολιτική ζωή την πρώτη δεκαετία αλλά ακόμη πιο ζωντανή κατά τη δεύτερη δεκαετία του 5ου αι. π.Χ. Μολονότι οι Αθηναίοι μετά το 506 π.Χ. φαίνεται πως τάσσονται πάντα υπέρ μιας σαφώς αντιπερσικής πολιτικής, αυτό δεν σημαίνει πως δεν υπάρχουν πολιτικές αντιπαραθέσεις. Το ερώτημα ποιον μπορούσε ή σε ποιον όφειλε η πόλη να εμπιστευθεί και ποιες εξουσίες ήταν ένα ερώτημα στο οποίο οι μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη δεν είχαν δώσει εύκολη απάντηση. Το 496/5 π.Χ. είχε το αξίωμα του επωνύμου άρχοντος ο Ίππαρχος του Χάρμου ο οποίος είναι σχεδόν βέβαιο πως ήταν εγγονός του Ιππία. Αν και οι εξουσίες του άρχοντος ήταν ήδη σχετικά ασήμαντες, η εκλογή του Ιπάρχου αποτελεί σοβαρή ένδειξη ότι η ενδεδειγμένη στάση συμπάθειας απέναντι στους Πεισιστράτιδες και τη διακυβέρνησή τους ήταν ανοιχτή προς διαπραγμάτευση. Εάν, όπως υποπετούνται πολλοί, πρόκειται για τον Ίππαρχο που υμνείται ως ωραίος (καλός) σε αρκετές επιγραφές σε πρώιμα ερυθρόμορφα αγγεία, ίσως αυτό να σημαίνει ότι οφείλει την εκλογή του σε κύκλους της ελίτ στην οποία είχε προσχωρήσει. Το 494/3 επέστρεψε στην Αθήνα ο Μιλτιάδης. Είχε μία κάπως πολυτάραχη σταδιοδρομία ως τύραννος της θρακικής Χερσονήσου (ανωτέρω σ. 410 και 461) η οποία περιλάμβανε την άλωση της Λήμνου για λογαριασμό των Αθηναίων και η οποία είχε λήξει με τους Πέρσες να τον καταζητούν. Στην Αθήνα δικάστηκε με την κατηγορία ότι υπήρξε τύραννος, αθώωθηκε, εκλέχτηκε στρατηγός και έγινε ένας από τους ήρωες της μάχης του Μαραθώνα. Αν και δεν είμαστε καθόλου βέβαιοι ποιες ήταν οι διαφορές, τα γεγονότα αυτά υποδηλώνουν άκρως αντίθετες αλλά σχεδόν ισοδύναμες απόψεις για την καταλληλότητα ενός άνδρα με την ιστορία του Μιλτιάδη ως δημοκρατικού πολίτη (εικ. 77).

Το ότι την Αθήνα απειλούσε η επιστροφή της πολιτικής των φατριών επιβεβαιώνουν τα γεγονότα της δεύτερης δεκαετίας του 5ου αι. π.Χ. Μετά τον Μαραθώνα, ο Μιλτιάδης με ένα

στόλο 70 πλοίων και πεζικό απέπλευσε για την Πάρο, πολιορκήσε την πόλη και απαίτησε 100 τάλαντα για να λύσει την πολιορκία. Ο ίδιος ο Μιλτιάδης τραυματίστηκε στο πόδι και η πολιορκία έληξε άδοξα μετά είκοσι έξι ημέρες. Επιστρέφοντας στην Αθήνα, ο ετοιμοθάνατος στρατηγός δικάστηκε από τον Ξάνθιππο, καταδικάστηκε και τιμωρήθηκε με πρόστιμο πενήντα ταλάντων που το πλήρωσε ο γιος του Κίμων (Ηρόδοτος 6.132-6). Πρόκειται για ένα ακόμη επεισόδιο τόσο φορτισμένο πολιτικά, ώστε οι μεταγενέστερες αφηγήσεις δεν μπορούν να θεωρηθούν αξιόπιστες. Μπορούμε, λόγου χάριν, να υποπτευθούμε πως τόσο η άποψη ότι ο Μιλτιάδης δεν ανέφερε στους Αθηναίους για ποιο λόγο ήθελε τη στρατιωτική δύναμη όσο και η αντίθετη προς την προηγούμενη ότι είχε πει πως ήθελε να τιμωρήσει την Πάρο, επειδή είχε υποστηρίξει τους Πέρσες στον Μαραθώνα, ενώ στην πραγματικότητα ήθελε να τιμωρήσει κάποιον προσωπικό του εχθρό που τον είχε διαβάσει σε έναν πέρση αξιωματούχο, ήταν αμφότερες ιστορίες που λέγονταν από εκείνους που αρνούσαν την ευθύνη των Αθηναίων. Ωστόσο, το επεισόδιο αυτό φανερώνει τις ενέργειες στις οποίες ένας πολιτικός ηγέτης μπορούσε να πείσει τους μάλλον γεμάτους αυτοπεποίθηση Αθηναίους να προβούν, καθώς και την προθυμία των άλλων πολιτικών ηγετών να εκμεταλλευτούν τις στρατιωτικές αποτυχίες για να αποκομίσουν πολιτικά οφέλη.

Μέσα σε αυτό το κλίμα η πρώτη εφαρμογή του θεσμού του οστρακισμού και ίσως η επινοήσή του (ανωτέρω, σ. 443) το 488/7 π.Χ. επιδέχεται δύο αντίθετες ερμηνείες: είτε ως επιπλέον όπλο στον πόλεμο μεταξύ των φατριών είτε ως μέσο αποτροπής της φατριαστικής πολιτικής που οδηγεί σε ανταρσία και επανάσταση. Υπέρ της τελευταίας ερμηνείας συνηγορεί το γεγονός ότι τον επόμενο χρόνο, το 487/6 π.Χ., οι άρχοντες παύουν να εκλέγονται άμεσα και επιλέγονται με κλήρο από έναν περιορισμένο κατάλογο υποψηφίων, μέτρο το οποίο δεν μπορεί παρά να εξουδετέρωσε την άσκηση φατριαστικής πολιτικής. Σε κάθε περίπτωση ο Ίππαρχος του Χάρμου υπήρξε το πρώτο θύμα οστρακισμού, ενός θεσμού που εφαρμοζόταν κάθε χρόνο μέχρι το 483/2 π.Χ. Τον αμέσως επόμενο χρόνο μετά τον οστρακισμό του Ιπάρχου, θύμα του θεσμού έπεσε ο Μεγακλής του γένους των Αλκμεωνιδών, ο εκτοπισμός του οποίου πιθανόν να συνδέεται με την προδοτική στάση των Αλκμεωνιδών στη μάχη του Μαραθώνα (Ηρόδοτος 6.121-4). Ενδεικτικό του πόσο λίγο, σύμφωνα με ορισμένα μέλη της ελίτ, είχαν αλλάξει τα πολιτικά πράγματα στην Αθήνα από την εποχή της τυραννίας του Πεισίστρατου είναι ότι ο Μεγακλής μόλις έφυγε κέρδισε μια νίκη στα Πύθια το 486 π.Χ. Κατάφερε τον Πίνδαρο να γράψει μία σύντομη ωδή στην οποία υμνούσε τη νίκη του και εξέφραζε τη λύπη του για την αχαριστία που είχαν δείξει οι Αθηναίοι στους Αλκμεωνίδες για τις υπηρεσίες τους.

Μια ασαφή ιδέα των πολιτικών διαφορών μάς παρέχει έμμεσα η ταυτότητα των επόμενων θυμάτων οστρακισμού: ο Ξάνθιππος, ο δικαστής του Μιλτιάδη, ένας άνδρας που η γυναίκα του προερχόταν από το γένος των Αλκμεωνιδών και που μπορεί, αν κρίνουμε από ένα ελεγειακό δίστιχο που βρέθηκε σε όστρακο, να είχε δεσμούς με τους Αλκμεωνίδες· και ο Αριστείδης «ο δίκαιος», στα όστρακα του οποίου διαβάζουμε ότι ήταν φίλος του Δάτη του Μήδου και ο άνδρας που δεν σεβάστηκε τους ικέτες. Επιπλέον υπάρχουν όστρακα που χρησιμοποιήθηκαν για τον οστρακισμό άλλων, οι οποίοι δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα εάν εξορίστηκαν αλλά ταυτίζονται επίσης ως Αλκμεωνίδες, στα οποία ο οστρακιζόμενος χαρακτηρίζεται προδότης· σε μία μάλιστα περίπτωση στην οπίσθια όψη του οστράκου απεικονίζεται σαν πέρσης τοξότης. Η στάση απέναντι στην Περσία ήταν σαφώς επίδικο ζήτημα, όμως συνυφασμένο με έριδες στους κόλπους της ελίτ που είχαν ως βάση τον ανταγωνισμό ανάμεσα στα γένη. Ο οστρακισμός μας λέει ποιοι έχασαν, αλλά εκείνοι που συνιστούσαν μεγαλύτερο κίνδυνο για τη δημοκρατία μπορεί κάλλιστα να ήσαν οι νικητές.

Η κατηγορία της προδοσίας και της συμπάθειας προς τους Πέρσες που επιρρίπτεται διαρκώς σε όλους όσοι οστρακίζονται τη δεύτερη δεκαετία του 5ου αι. υποδηλώνει ότι μετά την ανάρτηση της καταδίκης του Μιλτιάδη εκείνοι που μπορούσαν να προσφέρουν τις αναγκαίες

ψήφους ήταν όσοι τάσσονταν υπέρ μιας εξωτερικής πολιτικής που επίκεντρό της ήταν η εκρίζωση των Περσών από τον ελληνικό κόσμο. Οι αρχαίες πηγές προσφέρουν έναν μόνο υποψήφιο ως τον κύριο εκφραστή αυτής της πολιτικής: τον Θεμιστοκλή. Τη διακεκριμένη θέση του Θεμιστοκλή επιβεβαιώνει το γεγονός ότι σώζονται περισσότερα όστρακα με το όνομά του από ό,τι με οποιοδήποτε άλλο, μεταξύ των οποίων και ο σωρός των οστράκων (191 όστρακα γραμμένα από 14 διαφορετικά άτομα) που βρέθηκαν σε ένα πηγάδι στην Αγορά και τα οποία φαίνεται πως είχαν προετοιμαστεί για τον οστρακισμό του κάποια στιγμή στη δεύτερη δεκαετία του 5ου αι. π.Χ. Ο Θεμιστοκλής χρησιμοποίησε την επιρροή του για να μεγαλώσει τον στόλο των Αθηναίων (ανωτέρω σ. 473)· έτσι, όταν χρειάστηκε να αντιμετωπιστούν ακόμη μία φορά οι Πέρσες στο πεδίο της μάχης, ήταν σε θέση να καθορίσει τη δράση των Αθηναίων και να ασκήσει εξουσία παρόμοια με την εξουσία του Μιλτιάδη μετά τη μάχη του Μαραθώνα. Δεν ξέρουμε, βέβαια, πώς θα είχε χρησιμοποιήσει αυτή τη δύναμη, εάν δεν είχε μεσολαβήσει ο πόλεμος, αλλά δεν θα έπρεπε να είμαστε υπερβολικά αισιόδοξοι ως προς τη δύναμη της δημοκρατίας στην Αθήνα. Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί πως όταν υπήρχε απειλή περσικής εισβολής ανακαλούνταν όλοι οι οστρακισμένοι στην Αθήνα (Αριστοτέλης, Αθηναίων πολιτεία 22.8), πράγμα που καθιστά σαφές ότι οι Αθηναίοι καταλάβαιναν πολύ καλά πως η κατηγορία του «μηδίζων» δεν συνιστούσε παρά απλώς πολιτική διαβολή.

Οι βασιλείς, οι έφοροι και η πολιτική στη Σπάρτη

Εάν στην Αθήνα εντάθηκαν οι αντιθέσεις υπό την απειλή της περσικής εισβολής, το ίδιο μπορεί να αληθεύει και μάλιστα περισσότερο για τη Σπάρτη, όπου είναι καιρός να συνυψάνουμε τα νήματα που διακρίναμε φευγαλέα στα προηγούμενα. Η «μεγάλη ρήτρα» (ανωτέρω, σ. 265) μας δίνει μια εικόνα των τριών φορέων πολιτικής εξουσίας στη Σπάρτη: των δύο βασιλέων, της γερουσίας και του δήμου. Όποια και αν είναι η χρονολογία εμφάνισής τους, ξέρουμε ότι την εποχή κατά την οποία διακρίνουμε πλέον με λεπτομέρειες την πολιτική της Σπάρτης στην πράξη, δηλαδή στο δεύτερο μισό του 6ου αι. π.Χ., υπήρχε και ένας άλλος φορέας εξουσίας, οι πέντε έφοροι που εκλέγονταν για ένα χρόνο. Αρχαίες πηγές μας παραδίδουν ότι ο έφορος του 6ου αι. π.Χ. Χίλων επηρέαζε σημαντικά την εξωτερική πολιτική της Σπάρτης, ενώ ο Ηρόδοτος στην ιστορία της βασιλείας του Κλεομένη αναφέρεται συχνά στα επίσημα καθήκοντα των εφόρων, που ήταν η υποδοχή των ξένων πρέσβευων, η κλήση στα όπλα, κ.λπ.

Εντούτοις δεν χωρά αμφιβολία ότι οι καθοριστικές μορφές στη Σπάρτη ήταν οι βασιλείς. Ο Ηρόδοτος το αναγνωρίζει αυτό αφιερώνοντας σημαντικό χώρο στην περιγραφή των εξουσιών και των προνομίων των βασιλέων της Σπάρτης (Ηρόδοτος 6.56-60). Οι βασιλείς ήταν πρόσωπα που ξεχώριζαν στη Σπάρτη: οι διάδοχοι του θρόνου δεν υφίσταντο τη λεγάμενη αγωγή των άλλων αρρένων (Πλούταρχος, Αγησίλαος 1.2). Οι βασιλείς έπαιρναν διπλή μερίδα στα συσσίτια, είχαν ειδική φρουρά όταν βάδιζαν επικεφαλής του στρατού, δέχονταν τις τιμές που προορίζονταν συχνότερα για τους ιερείς που θυσίαζαν, απολάμβαναν στους αγώνες τιμητικές θέσεις, διόριζαν τους λεγάμενους Πυθίους που στέλνονταν να φέρουν χρησμό από το μαντείο των Δελφών, δικάζαν τις δίκες περί παρθένων κληρονόμων περιουσίας και περί υιοθεσιών και όταν πέθαιναν το κοινόν των Σπαρτιατών τους επεφύλασσε υπερβολικά πολυέξοδη κηδεία στην οποία υποχρεώνονταν να παραστούν δύο άτομα ελεύθερα από κάθε οικογένεια της Σπάρτης. Η ιδιαίτερη μεταχείρισή τους αντικατόπτριζε και ταυτόχρονα διατηρούσε την πολιτική τους θέση. Σε μία κοινωνία που τα μέλη της, οι Σπαρτιάτες, μπορεί να ήταν λίγο πολύ εύποροι αλλά κέρδιζαν τη φήμη τους με τις επιδόσεις τους κατά την αγωγή τους και με την ανδρεία τους στον πόλεμο, οι βασιλείς απολάμβαναν μία θέση που δεν την

κέρδιζαν με την αξία τους αλλά λόγω της καταγωγής τους. Μολονότι όμως τιμώνταν με ιδιαίτερα προνόμια και εξεζητημένη μεγαλοπρέπεια και μολονότι κατείχαν ιερατικά αξιώματα και δεν ετίθετο θέμα αμφισβήτησής τους, η πολιτική ιστορία της Σπάρτης δείχνει ότι προκαλούνται συνεχώς να δικαιώσουν τη θέση τους με έργα.

Ένα από τα εντυπωσιακότερα χαρακτηριστικά της ιστορίας της Σπάρτης, που αφηγείται ο Ηρόδοτος, είναι ότι αυτούς τους χρόνους περισσεύουν οι μη κανονικές συζυγικές σχέσεις. Ο Κλεομένης, λόγου χάριν, ήταν γιος του βασιλέως Αναξανδρίδα με τη δεύτερη γυναίκα του, που ο τελευταίος την πήρε όντας ήδη παντρεμένος μετά επίμονες πιέσεις των εφόρων, επειδή μέχρι τότε δεν είχε αποκτήσει διάδοχο. Στη συνέχεια η πρώτη γυναίκα του γέννησε τρεις γιους απανωτά, τον Δωριέα, τον Λεωνίδα και τον Κλεόμβροτο, αλλά όταν πέθανε ο Αναξανδρίδας οι Σπαρτιάτες έχρισαν βασιλέα, σύμφωνα με το έθιμό τους, τον πρωτότοκο γιο του, οπότε αγανακτισμένος ο Δωριεύς ζήτησε από τους Σπαρτιάτες λαό και έφυγε να κτίσει αποικία. Την εποχή της ανόδου στον θρόνο του Κλεομένη συμβασιλεύς ήταν ο Αρίστων του γένους των Ευρυποντιδών. Από την ιστορία του Αρίστωνος, όπως την παραδίδει ο Ηρόδοτος (6.61-3, 66-70), η οποία μας βάζει σε υποψίες, γιατί μοιάζει πολύ με τις ιστορίες που αφηγείται για την περσική αυλή, μαθαίνουμε πως ο Αρίστων παντρεύτηκε δύο φορές παραμένοντας άκληρος, πως έπειτα έδωσε τη δεύτερη γυναίκα του και πήρε με δόλο τη γυναίκα του καλύτερού του φίλου Αγήτου· τον έβαλε, δηλαδή, και ορκίστηκε ότι θα του έδινε ό,τι κι αν ζητούσε από τα υπάρχοντά του, αφού πρώτα ορκίστηκε κι αυτός να του δώσει ό,τι ήθελε. Αφού λοιπόν ο Αγήτος διάλεξε κάτι από τα τιμαλφή του Αρίστωνος, ο Αρίστων του ζήτησε τη γυναίκα του και ο Αγήτος, δεμένος με όρκο καθώς ήταν, αναγκάστηκε να του τη δώσει. Η τρίτη του γυναίκα γέννησε ύστερα από επτά μήνες τον Δημάρατο, διάστημα σχετικά σύντομο που επέτρεψε τη διάδοση της φήμης ότι τάχα ο Δημάρατος δεν ήταν γιος του Αρίστωνος, με συνέπεια αργότερα να εκθρονιστεί (ανωτέρω, σ. 471). Αλλά αυτό συνέβη αφού ο ίδιος ο Δημάρατος είχε αρπάξει τη θυγατέρα του πιο περιώνυμου εφόρου της Σπάρτης τον 6ο αι. π.Χ., την Πέρκαλον του Χίλωνος, που ήταν μνηστευμένη με έναν άλλο γόνο του βασιλικού γένους των Ευρυποντιδών, τον Δεωτυχίδη (Ηρόδοτος 5.65). Όταν καθαιρέθηκε ο Δημάρατος, τον διαδέχτηκε στον θρόνο ο Δεωτυχίδης. Ο Δεωτυχίδης είχε γιο τον Ζευξίδαμο που δεν βασίλευσε στη Σπάρτη γιατί πέθανε πριν από τον πατέρα του αφήνοντας ένα παιδί, τον Αρχίδαμο, που παντρεύτηκε την κόρη του Δεωτυχίδη από τον δεύτερο γάμο του [δηλαδή ο εγγονός του Δεωτυχίδη παντρεύτηκε την ετεροθαλή αδελφή του πατέρα του Ζευξίδαμου]. Το ίδιο περίπου έκανε και ο Κλεομένης που δεν είχε γιους και πάντρεψε τη θυγατέρα του με τον ετεροθαλή αδελφό του Λεωνίδα ο οποίος τον διαδέχτηκε στον θρόνο.

Θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς πως επί δύο περίπου γενεές ο αριθμός των άτυχων συζυγικών σχέσεων στους κόλπους των δύο βασιλικών οικογενειών είναι εξαιρετικά υψηλός. Αλλά αυτό που υποδεικνύουν αυτές οι ατυχίες δεν είναι τόσο ότι αυτοί οι οποίοι έχουν μεγάλες πολιτικές φιλοδοξίες έχουν πολλές απαιτήσεις και στην ερωτική τους ζωή, όσο ότι σε ένα σύστημα όπου ο ρόλος με τη μεγαλύτερη πολιτική επιρροή είναι κληρονομικός και όπου ο πολιτικός αυτός ρόλος απαιτεί υψηλό επίπεδο πρακτικών ικανοτήτων (κυρίως στη διοίκηση του στρατού), το ενδιαφέρον της κοινότητας για τη γενεαλογία και τις ικανότητες κάθε βασιλιά θα είναι τέτοιο ώστε να ενθαρρύνει μη κανονικές σχέσεις και ταυτόχρονα να εκμεταλλεύεται κάθε παραβίαση των κανόνων αφ' ης στιγμής θα αμφισβητήσει έστω και στο ελάχιστο τις ικανότητες του στην πράξη. Όσο περισσότερο δραστηριοποιείται η Σπάρτη στον ευρύτερο κόσμο και διεξάγει πολέμους με στρατεύματα που διοικούν κατά το έθιμο οι βασιλείς, τόσο πιο εξονυχιστικά ελέγχεται η καταγωγή και η συμπεριφορά των βασιλέων. Τα σκάνδαλα που περιβάλλουν αυτές τις γενεές βασιλέων της Σπάρτης είναι άμεση απόρροια μιας πολιτικά φορτισμένης κατάστασης.

Μείζον πρόβλημα που απασχολούσε τη Σπάρτη ήταν η φύση και η έκταση της Πελοποννησιακής Συμμαχίας (ανωτέρω, σ. 413). Το πρόβλημα αυτό ούτε διευθετήθηκε από τις νέες

διαδικασίες που υιοθετήθηκαν μετά την αποτυχημένη εισβολή στην Αττική, ούτε επισκιάστηκε από το ερώτημα της στάσης απέναντι στην Περσία, που τέθηκε με αφορμή τη συμπεριφορά της Αίγινας. Την πρώτη δεκαετία του 5ου αι. π.Χ. στη Σπάρτη φαίνεται πως το μείζον ζήτημα ήταν εάν οι Λακεδαιμόνιοι έπρεπε να καταβάλουν κάθε δυνατή προσπάθεια για να συντρίψουν το Άργος, το τελευταίο σημαντικό πελοποννησιακό κράτος που παρέμενε εκτός της συμμαχίας. Λέω «φαίνεται» για δύο λόγους: πρώτον, αν και η δράση της Σπάρτης εναντίον του Άργους κάποια χρονική περίοδο κατά τη διάρκεια της τριακονταετούς βασιλείας του Κλεομένη είναι βεβαιωμένη, ο Πausanias (3.4.1) την τοποθετεί στις αρχές της βασιλείας του, ενώ ο Ηρόδοτος γύρω στο 494 π.Χ. (Ηρόδοτος 5.76-83 και 7.148.2)· δεύτερον, ότι συνέβη στην εκστρατεία εναντίον του Άργους απέβη τόσο θεμελιώδους σημασίας για την εκστρατεία απαλλαγής από τον Κλεομένη, ώστε καμία από τις σχετικές παραδόσεις δεν μπορεί να θεωρηθεί αξιόπιστη. Ένα είναι βέβαιο: η Σπάρτη δεν πέτυχε να καταλάβει το Άργος. Τους σπαρτιάτες εχθρούς του Κλεομένη τους βόλευε να αποδώσουν τις επιτυχίες σε απάτη και να υποστηρίζουν ότι όχι μόνο τελικά απέτυχε να φέρει σε πέρας την αποστολή του επειδή δωροδοκήθηκε αλλά και ότι ενήργησε ως ιερόσυλος καίγοντας το ιερό άλσος του Άργους και μαζί τους αργείους πολεμιστές που είχαν καταφύγει σε αυτό, θυσιάζοντας ο ίδιος με τη βία στο Ηραϊόν του Άργους, όπου δεν ήταν όσιον να θυσιάζει ξένος, κ.λπ. Και από την άλλη βόλευε τους Αργείους, που για να δικαιολογήσουν την απόφασή τους να μη συμμετάσχουν στον πόλεμο εναντίον της Περσίας, προέβαλαν ως επιχείρημα ότι οι Σπαρτιάτες είχαν επιφέρει βαριές απώλειες στον στρατό τους (Ηρόδοτος 7.148· πρβ. την ιστορία που παραθέτει ο Πausanias (2.20.7-8) που λέει ότι οι Σπαρτιάτες αποκρούστηκαν αποκλειστικά από τις γυναίκες του Άργους που επικεφαλής τους ήταν η περίφημη λυρική ποιήτρια Τελέσιλλα)· το ίδιο επιχείρημα πρόβαλαν και αργότερα για να δικαιολογήσουν μια πολιτική επανάσταση, λέγοντας ότι οι απώλειες τους είχαν εξαναγκάσει να παραχωρήσουν εξουσίες στους «δούλους» τους οποίους έπειτα, όταν οι γιοι των Αργείων που είχαν φονευθεί από τον Κλεομένη ανδρώθηκαν, αναγκάστηκαν να τους εκδιώξουν, με αποτέλεσμα οι δούλοι να επιτεθούν στους κυρίους τους και να αρχίσει πόλεμος (Ηρόδοτος 6.83).

Το ενδιαφέρον της Σπάρτης για το Άργος δεν ήταν απλώς ενδιαφέρον για τάξη ή επιθυμία απαλλαγής από μία δύναμη γύρω από την οποία θα μπορούσε να σχηματιστεί μια αντιπολίτευση στη Σπάρτη (όπως συνέβη έως ένα βαθμό τον όψιμο 5ο και πρώιμο 4ο αι. π.Χ.). Υπάρχουν ενδείξεις ότι η Σπάρτη ανησυχούσε ζωηρά για το κατά πόσο είχε υπό τον έλεγχό της τους συμμάχους της και τον πληθυσμό των ειλώτων. Μετά την εκστρατεία εναντίον του Άργους, η εχθρότητα προς τον Κλεομένη πήρε τέτοιες διαστάσεις, ώστε, είτε είχε είτε δεν είχε εξοριστεί επίσημα, λέγεται ότι αποσύρθηκε στη Θεσσαλία και από εκεί ήλθε στην Αρκαδία και προσπάθησε να πείσει τους Αρκάδες να συνασπιστούν υπό την ηγεσία του. Η απουσία του από τη Σπάρτη και η συνωμοσία με τους Αρκάδες ίσως να είναι επινοήματα των αντιπάλων του για να δικαιολογήσουν τη φρούρησή του, ίσως δε και την εκτέλεσή του- η παράδοση πάντως λέει ότι παραφρόνησε και ότι αυτοκτόνησε κατακρεουργώντας τον εαυτό του με το μαχαίρι που του έδωσε ο είλωτας φύλακάς του (Ηρόδοτος 6.74-76). Αλλά ακόμη και αν πρόκειται για μυθοπλασία, πρόκειται για μυθοπλασία σχεδιασμένη έτσι ώστε να γίνει πιστευτή. Μετά τους Περσικούς Πολέμους, ο Πausanias που ασκούσε βασιλικά καθήκοντα στη θέση του γιου του Λεωνίδα και η συμπεριφορά του οποίου ελεγχόταν επίσης σχολαστικά για άλλους λόγους, θεωρήθηκε ότι συνωμότησε με τους είλωτες και τους υποσχέθηκε ελευθερία και τα δικαιώματα του πολίτη, μία ακόμη ένδειξη για την ευαισθησία της Σπάρτης σε θέματα εσωτερικής πολιτικής (Θουκυδίδης 1.132.4, όπου ο Θουκυδίδης λέει πως πιστεύει ότι πρόκειται για ιστορικό γεγονός). Λιγότερο βέβαιο είναι εάν υπήρξαν ουσιαστικές ενδείξεις που να στηρίζουν αυτές τις υποψίες. Ο Πλάτων (Νόμοι 698e) βάζει έναν ήρωα να λέει ότι εκείνο που εμπόδισε τους Σπαρτιάτες να δώσουν βοήθεια στη μάχη του Μαραθώνα ήταν

ένας μεσσηνιακός πόλεμος ή κάποια άλλη αναταραχή, και ορισμένοι σύγχρονοι μελετητές θεώρησαν ότι για να το λέει ο Πλάτων έτσι θα είναι (βλ. επίσης GW 24).

Όλες αυτές οι σπαρτιατικές ιστορίες συνωμοσιών έχουν άραγε σχέση με την Περσία; Αν και με τη στάση απέναντι στην Περσία ο Ηρόδοτος συνδέει ρητά μόνο την περίπτωση της Αίγινας, υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι οι πιέσεις εκ μέρους της Περσίας ήταν αισθητές παντού. Το 481 π.Χ. τους Έλληνες απασχολούσε εάν θα έπρεπε να αναμετρηθούν με τους Πέρσες εισβολείς στον Ισθμό της Κορίνθου ή κάπου βορειότερα. Αυτό ήταν ένα ερώτημα που πολιτικοί παρατηρητές πρέπει να ήξεραν ότι θα ετίθετο κάποια στιγμή, και η δύναμη των Αθηνών καθιστούσε σχεδόν αναπόφευκτη την απάντηση ότι θα έπρεπε να αναμετρηθούν βορειότερα του Ισθμού. Οι Λακεδαιμόνιοι έπρεπε να είναι σε θέση να στείλουν σημαντικό αριθμό δυνάμεων εκτός Πελοποννήσου χωρίς να διακινδυνεύσουν ταραχές στην ίδια τη Σπάρτη ή εκ μέρους των συμμάχων τους. Ο περσικός κίνδυνος έθετε θέμα ισχυρής κυβέρνησης στη Σπάρτη, καθιστούσε άμεσα αναγκαία τη δυναμική επιβολή της Σπάρτης επί των συμμάχων της και μετέτρεπε σε εφιάλτη μια πιθανή εξέγερση των ειλωτών. Όπως στην Αθήνα, έτσι και στη Σπάρτη η Περσία έγινε άμεσα ή έμμεσα το επίκεντρο της πολιτικής των φατριών.

Σύγκρουση με την Περσία: ο δεύτερος γύρος

Κανένας δεν μπορεί να περίμενε ότι με τον Μαραθώνα θα τελείωνε η ιστορία των Μηδικών, αλλά το επόμενο επεισόδιο ήλθε με καθυστέρηση μιας δεκαετίας εξαιτίας του θανάτου του Δαρείου και της επανάστασης της Αίγυπτου. Ο Ηρόδοτος επιλέγει να αφιερώσει την προσοχή του στις προετοιμασίες των Περσών πριν από την εισβολή, και μετά τον Μαραθώνα μέχρι το τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 5ου αι. π.Χ. δεν δίνει προσοχή στα γεγονότα που συμβαίνουν στην ίδια την Ελλάδα. Ο τρόπος αυτός παρουσίασης των γεγονότων λογοτεχνικά είναι εξαιρετικά επιτυχημένος, γιατί οι προετοιμασίες των Ελλήνων γίνονται υπό τη σκιά του τεράστιου στρατού που μόλις έχει περιγράψει, αλλά είναι παραπλανητικός από την άποψη ότι συμπυκνώνει χρονολογικά τις ελληνικές αντιδράσεις. Στο προηγούμενο υποκεφάλαιο για την Αθήνα, για το οποίο δεν διαθέτουμε πληροφορίες από τον Ηρόδοτο, καθώς και στο επόμενο για τη Σπάρτη, όπου η ιστορία των γεγονότων πριν από το 490 π.Χ. μπορεί να θεωρηθεί με μία έννοια αντιπροσωπευτική των συμβάντων μετά το 490 π.Χ., έγινε προσπάθεια να καλυφθεί αυτό το κενό.

Τα στρατιωτικά γεγονότα

Δεν μπορούμε να αφηγηθούμε τη στρατιωτική ιστορία της εισβολής του 480/79 π.Χ. με περισσότερες λεπτομέρειες από ό,τι τη μάχη του Μαραθώνα. Οι αριθμοί που μας δίνουν αρχαίες πηγές για τις περσικές δυνάμεις ποικίλλουν, κανένας όμως δεν εμπνέει εμπιστοσύνη. Όταν πρόκειται για στρατεύματα, η άγνοια των αριθμών καθιστά περιττή κάθε προσπάθεια αναπαράστασης της μάχης, οι δε αφηγήσεις μαχών φορτίστηκαν τόσο πολιτικά, ώστε δεν μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη σε καμία εκδοχή των γεγονότων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ιστορία της ναυμαχίας της Σαλαμίνας όπως την αφηγείται ο Ηρόδοτος. Ο Ηρόδοτος αναφέρει (8.94) την εκδοχή των Αθηναίων που ισχυρίζονταν ότι όταν άρχισε η συμπλοκή η κορινθιακή μοίρα του στόλου έφυγε και γύρισε μόνο μετά το πέρας της μάχης. Ο Ηρόδοτος λέει πως οι Κορίνθιοι αρνούσαν αυτή την εκδοχή και ότι την άποψή τους υποστήριζαν και από άλλοι Έλληνες. Ο Πλούταρχος (Περί της Ηροδότου κακοηθείας 39) γράφει ότι οι Κορίνθιοι ανέγειραν μνημείο υπέρ των πεσόντων στη ναυμαχία της Σαλαμίνας στο έδαφος της

Αθήνας. Και πράγματι, έχει ανακαλυφθεί μνημείο στο οποίο έχουν σωθεί οι δύο πρώτοι στίχοι της επιγραφής που παραθέτει ο Πλούταρχος (ML 24/Fornara 21)· αλλά είτε αυτό το μνημείο ανεγέρθηκε όντως το 480 π.Χ. είτε πρόκειται για «επανερμηνεία» προϋπάρχοντος μνημείου στα πλαίσια της κορινθιακής εκδοχής, είναι σαφές πως ακόμη και η συμπεριφορά ενός σημαντικού τμήματος του ελληνικού στόλου μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα από τη ναυμαχία είχε γίνει ήδη αντικείμενο διαφωνίας.

Γι' αυτό η στρατιωτική ιστορία που μπορούμε να αφηγηθούμε περιέχει ελάχιστα στοιχεία (εικ. 79). Οι Πέρσες νίκησαν στις Θερμοπύλες, οι Αθηναίοι εκκένωσαν την επικράτειά τους και οι Πέρσες λεηλάτησαν την Ακρόπολη και κυρίευσαν όλη την Ελλάδα μέχρι τον Ισθμό της Κορίνθου. Ο περσικός στόλος αντίκρισε πρώτη φορά Έλληνες απέναντι από το ακρωτήριο του Αρτεμισίου ανάμεσα στη βόρεια Εύβοια και τον κόλπο των Παγασών. Οι Πέρσες υπέστησαν μερικές απώλειες σε μία πρώτη ναυμαχία [στο Αρτεμίσιον] και πολύ σοβαρότερες κατά την τρικυμία που ακολούθησε, οπότε ναυάγησε μοίρα του στόλου τους· ώσπου ήλθε η τελική συμπλοκή, με αποτέλεσμα να προξενήσουν αλλά και να υποστούν σημαντικές απώλειες (Ηρόδοτος 8.6-16). Το ναυτικό των Ελλήνων απέπλευσε από το Αρτεμίσιον, λόγω της ήττας του Λεωνίδα στις Θερμοπύλες, και συγκεντρώθηκε στα νερά ανάμεσα στην Αττική και τη Σαλαμίνα. Οι Πέρσες παρασύρθηκαν εκεί και ηττήθηκαν. Ο χειμώνας έθεσε τέρμα στην εποχή της εκστρατείας και στην παρουσία του ίδιου του Ξέρξη στην Ελλάδα, και η επόμενη εποχή είδε να ολοκληρώνεται η νίκη των Ελλήνων με τη μάχη των Πλαταιών, όπου ο ελληνικός στρατός αποδείχτηκε ανώτερος όταν πολεμούσε σε ανοιχτό πεδίο.

Η διασπαστική πολιτική των Ελλήνων

Η πολιτική ιστορία είναι πολύ πλουσιότερη. Στον μύθο των Περσικών Πολέμων που μας παραδίδει ο Ηρόδοτος, τους Έλληνες διασπά ένα βασικό ερώτημα, το ερώτημα εάν η περσική απειλή προέχει των ζητημάτων που έχουν να κάνουν με τις σχέσεις τους με άλλα ελληνικά κράτη ή εάν οι σχέσεις με άλλα ελληνικά κράτη προέχουν όλων των άλλων. Ο Ηρόδοτος (7.132) μας δίνει έναν κατάλογο όλων όσοι έδωσαν «γην και ύδωρ» στους Πέρσες και αναφέρει τον όρκο των άλλων Ελλήνων να εξοντώσουν εκείνους που παραδόθηκαν στον εχθρό και, εάν νικήσουν τους Πέρσες, να αφιερώσουν στο μαντείο των Δελφών τη δεκάτη της περιουσίας των προδοτών. Πρόκειται για καταπληκτική μαρτυρία γιατί το ιερό των Δελφών ελεγχόταν από μία Αμφικτυονία, δηλαδή από μία ομάδα κοινοτήτων, και με βάση την αφήγηση του Ηροδότου την εποχή που οι Έλληνες έδωσαν αυτόν τον όρκο οι κοινότητες αυτές είχαν ήδη διασπαστεί σε εκείνες που είχαν «μηδίσει» και σε εκείνες που είχαν πάρει τα όπλα για να πολεμήσουν τους Πέρσες. Ίσως να ενθάρρυνε την επιλογή των Δελφών ακριβώς το γεγονός ότι η δύναμη της νίκης θα επιδεικνυόταν μέσα στον ίδιο τον χώρο των προδοτών, αν και μνημείο της νίκης των Ελλήνων στις Πλαταιές ανατέθηκε και στο άλλο μείζον πανελλήνιο ιερό, στο ιερό της Ολυμπίας. Είναι όμως εξίσου πιθανό η ίδια η αντίθεση σε αυτό το σημείο της ιστορίας του Ηροδότου με τον όρκο καθώς και με τον κατάλογο των πόλεων που είχαν «μηδίσει» να είναι προϊόν μεταπολεμικής πολιτικής.

Στην ιστορία του Ηροδότου όσοι Έλληνες αντιστάθηκαν το 481 π.Χ. αποφάσισαν στο πρώτο τους συμβούλιο να δώσουν άμεσα τέλος στις συγκρούσεις μεταξύ των πόλεων τους και να ζητήσουν βοήθεια από το Άργος και από τον Γέλωνα των Συρακουσών. Η μακρά αφήγηση του Ηροδότου (7.148-67) με θέμα την άρνηση του Άργους και του βασιλιά των Συρακουσών Γέλωνος να συνδράμουν δείχνει πως οι παρατηρητές προτιμούσαν τις δικές τους ερμηνείες των διαφόρων ενεργειών και όχι τις επίσημες. Οι Αργείοι και ο Γέλων κατά μία εκδοχή έλεγαν πως θα πολεμούσαν μόνο εάν αναλάμβαναν (έστω κατά το ήμισυ) τη

διοίκηση όλων των συμμαχικών στρατευμάτων αλλά τόσο αυτή όσο και άλλες εκδοχές της ιστορίας εικονογραφούν το γεγονός ότι αυτές οι πόλεις θεωρούσαν τις σχέσεις με άλλες ελληνικές πόλεις πιο σημαντικές από την αντίσταση στους Πέρσες. Ας σημειωθεί ότι ο Ηρόδοτος έπρεπε να πάει στη Σικελία (7.165.1) για να μάθει την (αληθινή) αιτία της άρνησης του Γέλωνος: τον κίνδυνο να του επιτεθεί ένας τεράστιος στρατός με στρατηγό τον βασιλιά των Καρχηδονίων Αμίλκα (βλ. σ. 498).

Το θέμα της αρχηγίας δεν αναφέρεται μόνο για να συκοφαντηθούν το Άργος και ο τύραννος των Συρακουσίων Γέλων, αλλά και για να εξαρθεί η αρετή εκείνων που συμφώνησαν να είναι υπό τη διοίκηση των Αακεδαιμονίων. Στον Ηρόδοτο τον ρόλο αυτό παίζουν ιδίως οι Αθηναίοι: ο πατέρας της ιστορίας βάζει τον αθηναίο πρεσβευτή να παίρνει τον λόγο και να αρνείται εκ μέρους των συμμάχων την αρχιστρατηγία στον Γέλωνα (7.161): ο ίδιος ο Ηρόδοτος λέει ότι η Αθήνα παραιτήθηκε από την αρχηγία των ναυτικών δυνάμεων χάριν της ενότητας των Ελλήνων (8.3): στις δε Πλαταιές λαμβάνει χώρα ζωνήρη λογομαχία ανάμεσα στους Αθηναίους και τους Τεγεάτες για τις θέσεις που θα κατελάμβαναν, γιατί και οι δύο αξίωναν να καταλάβουν την αριστερή πτέρυγα (9.26-8). Η έμφαση που δίνεται σ' αυτό το θέμα αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου ζητήματος που διατρέχει την ιστορία του Ηροδότου: του αλτρουϊσμού των Αθηναίων. Οι Αθηναίοι είναι αποφασισμένοι να αντισταθούν και δεν διστάζουν να προκαλέσουν το μαντείο των Δελφών (7.140-4): επίσης εκκενώνουν την πόλη τους μετά τις Θερμοπύλες (8.40-1) (η εντολή εκκένωσης σωζόταν μέχρι τον 4ο αι. π.Χ. όπως μας παραδίδει ο Δημοσθένης 19.303- πρβ. επίσης ML 23/Fornara 55), και μετά τη Σαλαμίνα απορρίπτουν τις προτάσεις των Περσών (Ηρόδοτος 8.136, 140-44).

Η σκιαγράφηση του ρόλου των Αθηναίων, ο οποίος κάθε άλλο παρά παθητικός είναι, αποκαλύπτει και μία άλλη όψη που την ενσαρκώνουν οι πράξεις ενός άνδρα, του Θεμιστοκλή. Ο Θεμιστοκλής διηύθυνε την αντίσταση των Αθηναίων, ελέγχοντας στην ουσία όλα όσα αφορούσαν τον στόλο (εν πολλοίς με διάφορα στρατηγήματα και πονηριές), σύμφωνα δε με τον Ηρόδοτο (8.123-124), σε ψηφοφορία που έγινε μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας μεταξύ των στρατηγών, προκειμένου να προκρίνουν τον πρώτο και τον δεύτερο στην ανδρεία, για μεν τα αριστεία ο καθένας ψήφισε τον εαυτό του, για δε τα δευτερεία ψήφισαν όλοι τον Θεμιστοκλή: έτσι ο Θεμιστοκλής, ενώ ήλθε πρώτος στην ψηφοφορία, δεν πήρε έπαθλο! Το μίγμα ευφυΐας και ανεντιμότητας, ευθυκρισίας και πλεονεξίας, που χαρακτηρίζει τον Θεμιστοκλή, όπως τον παρουσιάζει ο Ηρόδοτος, αντακατοπτρίζει την πολιτική της Αθήνας που διεκδικεί αποφασιστικό ρόλο στα γεγονότα, ταυτόχρονα όμως και το γεγονός ότι η παραχώρηση αποφασιστικού ρόλου σε ένα μόνο πρόσωπο δεν μπορούσε παρά να απορριφθεί από τη μετέπειτα πολιτική, πράγμα που μοιραία οδήγησε στον οστρακισμό του Θεμιστοκλή (βλ. G W 25, 33- 4). Υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις στον Ηρόδοτο ότι κάποιες άλλες ιστορίες έδιναν αρκετά σημαντικό ρόλο στον αθηναίο Αριστείδη: ο Αριστείδης παρουσιάζεται ως ο άνδρας που αποκαλύπτει στους Αθηναίους πως δεν έχουν άλλη επιλογή από το να πολεμήσουν στη Σαλαμίνα (8.79-82), υπάρχει ειδική μνεία στον αποφασιστικό ρόλο που έπαιξε ο άριστος αυτός άνδρας κατά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας στον αφανισμό των βαρβάρων που είχαν αποβιβαστεί στο νησάκι Ψυττάλεια (8.95) και είναι ο στρατηγός των Αθηναίων στη μάχη των Πλαταιών. Άλλοι συγγραφείς δίνουν ακόμη περισσότερη βαρύτητα στον Αριστείδη: αναφέρεται και μια δεύτερη συνάντησή του με τον Θεμιστοκλή, το επεισόδιο της Ψυττάλειας παρουσιάζεται ως σημαντικό μέρος της ναυμαχίας της Σαλαμίνας (Αισχύλος, Πέρσαι 447-71), είναι ο άνδρας που φέρει την ευθύνη για την απόρριψη των προτάσεων των Περσών μετά τη Σαλαμίνα (Πλούταρχος, Αριστείδης 10), συμμετέχει στην πρεσβεία που στέλνεται στη συνέχεια στη Σπάρτη, τάσσεται κατά της ανάθεσης του αριστερού κέρατος κατά τη μάχη των Πλαταιών στους Τεγεάτες και επίσης είναι ο άνδρας τον οποίο ο Αλέξανδρος της Μακεδονίας, ο γιος του Αμύντα, καλεί ονομαστικά όταν στέλνει αγγελιοφόρους να πληροφορήσει τους Έλληνες για τη δύναμη των Περσών, κ.λπ. Τα χωρία αυτά τα

οποία αναφέρονται στον Θεμιστοκλή και στον Αριστείδη ανήκουν στο σενάριο της πολιτικής ιστορίας των Αθηναίων την τρίτη δεκαετία του 5ου αι. π.Χ.

Η πολιτική αξιοποίηση της αντίστασης και της κατηγορίας της συνεργασίας με τον εχθρό διατρέχει όλη την εξιστόρηση του Ηρόδοτου. Η σύντομη και χωρίς λεπτομέρειες αναφορά στη συγκέντρωση ενός μεγάλου στρατού στην κοιλάδα των Τεμπών, ενός στρατού που υποχωρεί πριν ακόμα από την άφιξη των Περσών, μπορεί κάλλιστα να είναι εντελώς φανταστική και να εντάσσεται στην κατηγορία κατά των Θεσσαλών ότι emήδισαν (η Θεσσαλία και η Θήβα ήταν οι δύο δυνάμεις τις οποίες είχε κυρίως ως στόχο η μεταπολεμική εκδίκηση). Ο ίδιος ο Ηρόδοτος πάντως (7.6,172) προσπαθεί να μετριάσει αυτή την κατηγορία υπογραμμίζοντας ότι οι Θεσσαλοί δεν είχαν παρά ελάχιστες επιλογές και ότι υπεύθυνη για τη στάση τους ήταν κατά κύριο λόγο η βασιλική οικογένεια των Αλευαδών (βλ. επίσης GW 81). Ο Ηρόδοτος όχι μόνο απαριθμεί όλους τους συμμάχους των Σπαρτιατών στις Θερμοπύλες (7.202), αλλά και όλους τους πεσόντες Θεσπιείς, Λακεδαιμονίους και Θηβαίους. Για ορισμένες πόλεις δεν αρκούσε να συμπεριληφθούν στους καταλόγους αυτών που ήταν παρούσες: ο Πausanίας (10.20.2) αναφέρει ότι οι Μυκηναίοι επέμεναν ότι παρέμειναν μέχρι το τέλος της μάχης. Στον Ηρόδοτο η παρουσία των Θηβαίων μετατρέπεται σε στοιχείο επιβαρυντικό γι' αυτούς: πολέμησαν τους Πέρσες, επειδή τους ανάγκασε ο Λεωνίδα, όταν όμως είδαν να υπερισχύουν οι Πέρσες, αποσπάστηκαν από τους Σπαρτιάτες και παραδόθηκαν στον εχθρό (7.233). Αργότερα τους συναντάμε στις Πλαταιές να δίνουν σοφές συμβουλές γύρω από θέματα τακτικής στον πέρση στρατηγό Μαρδόνιο (9.31, 38) και να «μηδίζουν μεγάλως» σε αυτή τη μάχη (9.40, 67).

Το ανάθημα των νικηφόρων Ελλήνων στους Δελφούς, που αναφέρει ο Ηρόδοτος (9.81) και το οποίο έφερε επιγραφή με τα ονόματα όλων των πόλεων που είχαν συμβάλει στη νίκη, σώζεται (Κείμενο 50, ML 27/Fornara 59). Ο κατάλογος αποσκοπεί στην ενίσχυση της μεταπολεμικής πολιτικής. Διάφορες πόλεις που κατά τον Ηρόδοτο πολέμησαν δεν περιλαμβάνονται στη στήλη: ο Κρότων της Κάτω Ιταλίας, η Πάλη της Κεφαλληνίας, οι Οπούντιοι Λοκροί. Από τα δύο εκστρατευτικά σώματα που ο Ηρόδοτος (9.77) λέει ότι έφτασαν κατόπιν εορτής στις Πλαταιές, τους Μαντινείς και τους Ηλείους, οι μεν Ηλείοι αναγράφονται ενώ οι Μαντινείς όχι (αν και ο Ηρόδοτος αναφέρει πως είχαν πολεμήσει και Μαντινείς στις Θερμοπύλες). Και οι δύο αυτές πόλεις κατηγορήσαν για την καθυστέρηση τους στρατηγούς τους και τους τιμώρησαν. Ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι η Σίφνος, η Σέριφος και η Μήλος έστειλαν και οι τρεις πλοία στη ναυμαχία της Σαλαμίνας, αλλά στον τρίποδα που αφιερώθηκε στους Δελφούς η Μήλος αναγράφεται εξ αρχής, η Σίφνος προστίθεται αργότερα και η Σέριφος παραλείπεται εντελώς. Ο Ηρόδοτος αναφέρει επίσης (8.82) την όψιμη προσθήκη της Τήνου, επειδή στη Σαλαμίνα μία τηνιακή τριήρης αυτομόλησε και πέρασε στις γραμμές των Ελλήνων (8.82).

Ο Ηρόδοτος κατονομάζει τους άνδρες που ξεχώρισαν για την ανδρεία τους στις Θερμοπύλες και αλλού όπως επίσης και τους προδότες. Οι προσωπικές πράξεις σήμαιναν τιμή ή κατηγορία για μία πόλη και επίσης μπορούσαν να αξιοποιηθούν πολιτικά σε κάθε πόλη. Έτσι μας παραδίδεται, λόγου χάριν, ότι ο μόνος έλληνας συνοδός του βασιλιά των Περσών που αυτομόλησε προς τους Έλληνες κατά τη ναυμαχία του Αρτεμισίου ήταν ο Αντίδωρος ο Λήμνιος (Ηρόδοτος 8.11). Στην περίπτωση του Έλληνα που φανέρωσε στους Πέρσες την εναλλακτική διαδρομή από τη Θεσσαλία προς την Ελλάδα ώστε να παρακάμψουν τα στενά των Θερμοπυλών, ο Ηρόδοτος όχι μόνο κατονομάζει αυτόν που θεωρεί υπεύθυνο της προδοσίας, αλλά αναφέρει και τα ονόματα άλλων που κατηγορήθηκαν για την ίδια πράξη. Ο Ηρόδοτος (7.213-15) λέει πως ένοχος ήταν ο μαλιεύς Εφιάλτης του Ευρυδήμου και ότι διέφυγε στην πατρίδα του Αντίκυρα όπου τον δολοφόνησε ο Τραχίνιος Αθηνάδης αλλά για κάποιον άλλο λόγο (πράγμα που σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζεται πατριωτισμός στην πόλη της Τραχίνος για την πράξη αυτή!), αλλά σύμφωνα με την άλλη φήμη την ατραπό πρόδωσαν ο κα- ρύστιος

Ονήτης του Φαναγόρα και ο αντικυρεός Κορυδαλλός. Είναι άραγε τυχαία η παρουσία της Αντίκυρας και στις δύο εκδοχές του επεισοδίου; Είναι τυχαίο το γεγονός ότι η Κάρυστος κατέχει περίοπτη θέση στον κατάλογο των νησιωτών που πολέμησαν τους Πέρσες (8.66) και ότι υπήρξε ο στόχος μιας εκστρατείας των Ελλήνων μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας (Ηρόδοτος 8.112, 121);

Η πολιτική εκμετάλλευση του πολέμου μεταπολεμικά δεν σταμάτησε στους ισχυρισμούς περί πολέμου στο πλευρό των Ελλήνων. Ελληνικές πόλεις καλούσαν επίσης η μία την άλλη να περιφρονήσουν κοινότητες για τις μη στρατιωτικές τους δραστηριότητες. Ο Ηρόδοτος αναφέρει, λόγου χάριν τη βάρβαρη πρόταση που έκανε ο Λάμπων ο Αιγινήτης στον στρατηγό Πausανία να κάνουν στους Πέρσες αιχμαλώτους πολέμου ό,τι είχε κάνει ο Ξέρξης στον Λεωνίδα που μετά τη μάχη των Θερμοπυλών πρόσταξε να τον αποκεφαλίσουν και να κρεμάσουν το κεφάλι του σε ένα κοντάρι. Και συνεχίζει (9.80) λέγοντας ότι εκείνοι που ωφελήθηκαν από την ανέντιμη στάση των ειλωτών της Σπάρτης, οι οποίοι μάζεψαν κατά διαταγή του Πausανία λάφυρα αμύθητης αξίας από το πεδίο της μάχης, ήταν οι Αιγινήτες, και από εκεί, λέει, είχαν την αρχή τους τα μεγάλα πλούτη των Αιγινήτων.

Αρκετές ελληνικές πόλεις συμμετείχαν στις πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον των Περσών αλλά η ενότητα των Ελλήνων είναι σε μεγάλο βαθμό μύθος. Εκτός από την Αθήνα και τις πόλεις της Πελοποννησιακής Συμμαχίας, ο αριθμός των πόλεων της κυρίως Ελλάδας που συμμετείχαν στο πλευρό των Ελλήνων ήταν μικρός και οι ενωμένες δυνάμεις τους πρακτικά ασήμαντες. Εκείνο που φανερώνει η εξιστόρηση του πολέμου από τον Ηρόδοτο είναι ότι οι παραχωρήσεις στο μέτωπο των εσωτερικών συγκρούσεων ήταν ασήμαντες και ευκαιριακές. Ακόμη και πόλεις που πολέμησαν μαζί σύντομα έκαναν στροφή και άρχισαν να κατηγορούν η μία την άλλη ότι επιχείρησε να λιποτακτήσει ή να συκοφαντούν άλλες πόλεις όσον αφορά τα κίνητρα που τις ώθησαν να πολεμήσουν. Η άποψη του Ηρόδοτου (8.30) ότι ο λόγος που δεν μηδίσε η Φωκίδα ήταν το μίσος της για τη Θεσσαλία και ότι εάν η Θεσσαλία είχε αντισταθεί η Φωκίδα θα είχε μηδίσει, σίγουρα αντανακλά μια ευρέως διαδεδομένη μορφή επιχειρηματολογίας. Ο πόλεμος κάθε άλλο παρά οδήγησε σε μεγαλύτερη ενότητα τους Έλληνες- το μόνο που έκανε ήταν να δώσει πρόσθετα επιχειρήματα για να αποδυναμωθούν πολιτικά γειτονικές πόλεις.

Οι συνέπειες της νίκης των Ελλήνων

Ούτε ο κοινός πόλεμος εναντίον των Περσών ούτε η συνεργασία με τους Πέρσες είχε μακροπρόθεσμες συνέπειες στις σχέσεις μεταξύ των ελληνικών πόλεων. Τα μέτρα εναντίον πόλεων που είχαν μηδίσει ήταν περιορισμένα, και εξίσου περιορισμένα ήταν και τα οφέλη των πόλεων που είχαν πολεμήσει. Παρ' όλη την αφοσίωση των Μυκηναίων στην υπόθεση της ελευθερίας, όσοι πολέμησαν μαζί τους την Περσία φαίνεται πως έπραξαν ελάχιστα ώστε να αποτρέψουν την κατάκτηση των Μυκηνών από το Άργος το 470 π.Χ. (Διόδωρος 11.65). Η στάση μιας πόλης στον πόλεμο επηρέαζε το μέλλον της μόνο εφόσον μπορούσε να αξιοποιηθεί πολιτικά. Πενήντα χρόνια αργότερα, στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, η Σπάρτη ικανοποίησε τους Θηβαίους που είχαν «μηδίσει» και οι οποίοι διατεινόνταν ότι την απόφαση να υποστηρίξουν τους Πέρσες τους την είχαν υπαγορεύσει μια χούφτα Θηβαίοι, καταστρέφοντας τις Πλαταιείς, ισχυριζόμενη ότι οι Πλαταιείς δεν είχαν κάνει τίποτε για να βοηθήσουν τους Σπαρτιάτες στον πόλεμο... (Θουκυδίδης 3.52- 68).

Τι ήταν λοιπόν αυτό από το οποίο σώθηκαν οι Έλληνες νικώντας τους Πέρσες εισβολείς; Σώθηκαν από το τέλος της σύγκρουσης μεταξύ των πόλεων που θα επέβαλλαν οι Πέρσες. Η ελευθερία που είχαν κερδίσει ήταν η ελευθερία να συνεχίσουν να επεμβαίνουν απειλώντας η μία την ελευθερία της άλλης. Οι ελληνικές πόλεις της Ιωνίας είχαν διατηρήσει κάποιο

βαθμό αυτονομίας στον τομέα των εσωτερικών τους υποθέσεων, ακόμη και στον τομέα των χερσαίων και ναυτικών στρατιωτικών δυνάμεών τους, αλλά, όπως ήταν αναμενόμενο, τους επιβλήθηκαν αυστηροί περιορισμοί όσον αφορά τον βαθμό στον οποίο μια πόλη θα μπορούσε να προβεί σε επιθετικές ενέργειες εναντίον μιας άλλης. Επίσης είχαν σωθεί από την παρατεταμένη κυριαρχία μιας ορισμένης πολιτικής μερίδας. Ακόμη και μετά την κατάπνιξη της Επανάστασης των Ιώνων, που κατά τα φαινόμενα ευνόησε το δημοκρατικό πολίτευμα, οι Έλληνες πίστευαν χωρίς αμφιβολία ότι οι Πέρσες θα έδιναν την εξουσία σε αυτούς που είχαν αποκτήσει την εμπιστοσύνη τους. Οι Θηβαίοι πολέμησαν στις Θερμοπύλες υπό τον Λεοντιάδη του Ευρύμαχου, Σπαρτιάτη τον οποίο φιλοξενούσαν στη Θήβα, και ο μεταγενέστερος ισχυρισμός των Θηβαίων ότι μόνο μια ομάδα είχε καθορίσει την πολιτική του «μηδίζειν» πιθανόν να περιέχει μια δόση αλήθειας. Σε σύγκριση με αυτούς τους δυνάμει πολιτικούς φόρους, τα οικονομικά βάρη που τους απειλούσαν ήταν τίποτε. Η Περσία ασφαλώς επέβαλε φόρους, αν και στην Ιωνία για ορισμένες πόλεις ίσως να μην ήταν υπερβολικά επαχθείς, γιατί διαφορετικά δεν θα μπορούσαν να πληρώνουν τόσο φόρους στην Περσία όσο και χρηματική εισφορά στην Αθήνα κατά τα τελευταία χρόνια του 5ου αι. π.Χ. (πρβ. Θουκυδίδης 8.5).

Η ήττα των Περσών δεν είχε ως αποτέλεσμα την επιστροφή στο προπολεμικό status quo. Αν και τόσο από άποψη στρατηγικής όσο και τακτικής οι στρατιωτικές επιτυχίες των Ελλήνων ήταν σε δυσάρεστο βαθμό προϊόν τύχης παρά κρίσης, η αντίσταση στην περσική εισβολή είχε μακροπρόθεσμη επίδραση στον στρατό, διότι μεγάλωσε την αυτοπεποίθηση των πολεμιστών τόσο της στεριάς όσο και της θάλασσας. Άραγε είναι τυχαίο ότι λίγα μόλις χρόνια μετά τον πόλεμο (Ηρόδοτος 9.35) βρίσκουμε τους Τεγεάτες να μάχονται τους Σπαρτιάτες στο πλευρό των Αργείων; Οι Τεγεάτες εθεωρείτο ότι είχαν πολεμήσει στις Πλαταιές (Ηρόδοτος 9.61), όπου είχαν μάλιστα υποστεί βαρύτερες απώλειες (ήταν οι τρίτοι σε απώλειες, αφού είχαν πέσει και οι δεκαέξι άνδρες τους! (9.70.3) (βλ. επίσης GW 24-5). Ασφαλώς δε δεν είναι τυχαία η ναυτική υπεροχή της Αθήνας μετά τον πόλεμο, πράγμα που δεν μπορούσαν να ισχυριστούν πως ίσχυε προπολεμικά.

Η αντίσταση στην Περσία δεν ήταν σε καμία περίπτωση τόσο ένδοξη όσο την παρέστησαν αργότερα οι Έλληνες, ήταν όμως μία πολύ διδακτική εμπειρία. Η άκρως εύπλαστη μορφή ενός μοναδικού γεγονότος, την οποία εικονογράφησαν τόσο δηκτικά αντικρουόμενες εξιστορήσεις του πολέμου, ήταν ένας από τους λόγους που ώθησαν τον Ηρόδοτο να προβεί στην ιστορία του, στην έρευνά του, «για να μη σβήσουν με τον καιρό και λησμονηθούν πράξεις που έγιναν από ανθρώπους, έπειτα δια να γίνουν ξακουσμένα έργα μεγάλα και θαυμαστά, τα οποία εξετέλεσαν άλλα Έλληνες και άλλα βάρβαροι», όπως λέει στο προοίμιό του. Αλλά μία πόλη πήρε ένα πιο ολέθριο μάθημα από την ίδια παρατήρηση ότι η ιστορία, επομένως και τα επιχειρήματα που μπορούν να αντληθούν από αυτή, ήταν στα χέρια του επιτυχημένου. Η συνέχιση του πολέμου από τους Αθηναίους αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι οι Αθηναίοι είχαν πάρει ένα σημαντικό μάθημα από τον Περσικό Πόλεμο: ότι μία υπόθεση που μπορούσε να ασκήσει ηθική πίεση σε πόλεις μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ώστε να καταστούν αυτές οι πόλεις υπήκοοι στο όνομα της ελευθερίας.

Έλληνες και Φοίνικες στη Δόση

Ενώ οι Περσικοί Πόλεμοι μετέβαλαν εκ θεμελίων την πολιτική ιστορία της κυρίως Ελλάδας (βλ. επίσης σ. 505-506), ο πόλεμος εναντίον των Καρχηδονίων την ίδια εποχή σηματοδότησε τις απαρχές της πολιτικής ιστορίας της Σικελίας. Σύμφωνα με μια παράδοση που ανάγεται στον 5ο αι. π.Χ., το 580 π.Χ. έγινε μάχη ανάμεσα σε Έλληνες, οι οποίοι ήθελαν να εγκατασταθούν στο Λιλύβαιον, Ελύμους και Καρχηδονίους (Διόδωρος 5.9, FGH 555 F1), αλλά οι

γνώσεις μας για τα συμβάντα πριν από το 500 π.Χ. στη Σικελία είναι άκρως αποσπασματικές και βελτιώνονται μόνο όταν μας εξιστορεί ο Ηρόδοτος ό,τι θεωρεί πως πρέπει να γνωρίζουμε για να καταλάβουμε την έκκληση των Ελλήνων στον Γέλωνα και την άρνηση του τελευταίου να τους βοηθήσει στον πόλεμο με τους Πέρσες (7.153-67 και GW 48-51). Ο Ηρόδοτος εξηγεί πώς ο Γέλων, ο οποίος ήταν απόγονος του ιεροφάντη Τηλίνη, πήρε την αρχή: υπήρξε εξαιρετικά πετυχημένος στρατηγός στις εκστρατείες κατά τις οποίες ο τύραννος της Γέλας και αδελφός του Ιπποκράτης έθεσε υπό τον έλεγχό του ολόκληρη την ανατολική Σικελία· έπειτα, όταν πέθανε ο Ιπποκράτης, εκμεταλλεύτηκε τη λαϊκή εξέγερση εναντίον των παιδιών του τυράννου και, αφού νίκησε με τα όπλα τους Γελώους, κατέλαβε την αρχή αφαιρώντας την από τα παιδιά του Ιπποκράτη· στη συνέχεια τάχτηκε με το μέρος των αριστοκρατών των Συρακουσών, των γαμόρων, που τους είχαν εκδιώξει ο δήμος και οι δούλοι, τους επανέφερε στις Συρακούσες και κατέλαβε και αυτή την πόλη.

Στις παραδόσεις, οι τύραννοι της Σικελίας περιγράφονται με στερεότυπο τρόπο (βλ. GW 51-3), η προηγούμενη όμως παράδοση για τον Γέλωνα μας αποκαλύπτει δύο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ιστορίας της Σικελίας: πρώτον, την αμείλικτη σύγκρουση μεταξύ πλούσιων και φτωχών που παίρνει συχνά μορφή ένοπλης πάλης· δεύτερον, την ικανότητα των στρατευμάτων πλούσιων πόλεων να σαρώνουν ολόκληρες ζώνες του εδάφους της Σικελίας, υποδουλώνοντας τους πάντες στο πέρασμά τους. Πληθυσμοί ξεριζώνονται, πόλεις ολόκληρες πλανώνται χωρίς πατρίδα, τύραννοι παίρνουν υπό τον έλεγχό τους απέραντες εκτάσεις και ανάλογους φυσικούς πόρους. Μέχρι και μέσα στη δεκαετία πριν από την αρπαγή της εξουσίας από τον Γέλωνα (το 491 π.Χ. στη Γέλα, το 485 π.Χ. στις Συρακούσες) και τη μάχη της Ιμέρας, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο την ίδια μέρα που έγινε η μάχη της Σαλαμίνας, σβήστηκαν από το χάρτη η Καμάρινα, η σικελική Εύβοια και τα Μέγαρα Υβλαία (ανωτέρω σ. 351)· τους Καμαριναίους ο Γέλων τους μετέφερε όλους στις Συρακούσες και τους έκανε συρακούσιους πολίτες, το ίδιο έκανε και με τους Ευβοείς και τους Μεγαρείς, αλλά μόνο με τους παχείς, δηλαδή τους ευγενείς, τους υπόλοιπους κατοίκους της Εύβοιας και των Μεγάρων τους πούλησε δούλους (Ηρόδοτος 7.156). Αυτές οι δύο τολμηρές χειρονομίες έχουν τόση σχέση με τα γεγονότα στην παλαιά Ελλάδα όση έχουν και οι εντυπωσιακές διακοσμήσεις από οπτή γη και τα ζωηρά χρώματα των σικελικών ναών με τις φίνες λεπτομέρειες των ναών της ηπειρωτικής Ελλάδας (ανωτέρω σ. 386-387 και πρβ. εικ. 68). Μας υπενθυμίζουν ότι η πόλη-κράτος κάθε άλλο παρά είχε μόνο μία μορφή, ότι διαφορετικές συνθήκες -εν γένει εκτεταμένα, γόνιμα και επαρκώς αρδευόμενα εδάφη, παρουσία μη ελληνικών πληθυσμών, πρόσβαση στον κόσμο της φοινικικής Δύσης- δημιούργησαν πολύ διαφορετικές συνθήκες πολιτικής καθώς και οικονομικής και κοινωνικής ζωής.

Δύο χρόνια μετά την αρπαγή της εξουσίας από τον Γέλωνα στη Γέλα ακολούθησε η αρπαγή της εξουσίας από τον Θήρωνα στον Ακράγαντα. Σύντομα οι δύο τύραννοι συνδέθηκαν με συγγενικούς δεσμούς: ο Γέλων παντρεύτηκε την κόρη του Θήρωνος Δαμαρέτη και ο Θήρων την ανιψιά του Γέλωνος. Ο Θήρων είχε σχέδια για τη δυτική Σικελία, όπως ο Γέλων για την ανατολική και, μολονότι η εκπλήρωση των επιθυμιών του θα καθιστούσε τον Θήρωνα επικίνδυνο ανταγωνιστή του Γέλωνος, εντούτοις οι επιθυμίες του θα προκαλούσαν αναγκαστικά τη σύγκρουσή του με τους Καρχηδονίους, και ο Γέλων ίσως είχε συγκρουστεί με τους Καρχηδονίους στα πρώτα κιόλας χρόνια της εξουσίας του. Είτε έπαιξε ρόλο είτε όχι στη συμμαχία μεταξύ Γέλωνος και Θήρωνος η ανάγκη δημιουργίας ενός ενιαίου μετώπου κατά των Καρχηδονίων, γεγονός είναι ότι ο κίνδυνος να επιτεθούν οι Καρχηδόνιοι άφησε ανεξίτηλη τη σφραγίδα του στη συμμαχία.

Τον πόλεμο με τους Καρχηδονίους πυροδότησε η επίθεση του Θήρωνος στην Ιμέρα. Ο τύραννος της Ιμέρας Τήριλλος που είχε εκδιωχθεί από τον τύραννο του Ακράγαντος Θήρωνα έφερε εναντίον του τελευταίου στρατό υπό τον Αμίλκα με τη μεσολάβηση του γαμπρού του Αναξίλα, τυράννου του Ρηγίου, που είχε ήδη πολεμήσει με τους τυράννους της Γέλας για τη

Ζάγκλη. Οι Καρχηδόνιοι υπό τον Αμίλκα επιτέθηκαν, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, με δύναμη 300.000 ανδρών (Ηρόδοτος 7.165)· ο αριθμός αυτός είναι τόσο υπερβολικός όσο και ο αριθμός που παραθέτει ο πατέρας της Ιστορίας για τους Πέρσες. Με τον Αμίλκα πολέμησαν οι Σελινούντιοι από τον φόβο του Ακράγαντος και με τον Θήρωνα πολέμησε ο Γέλων. Ο Γέλων έπιασε απροετοίμαστους τους Καρχηδονίους και κατήγαγε λαμπρή νίκη -λέγεται ότι κατέκαψε τα εννέα δέκατα του ελλιμενισμένου στόλου τους (Διόδωρος 11.21.-2)— και αμέσως μετά οι Καρχηδόνιοι πρότειναν ειρήνη.

Οι αρχαίες πηγές διαφωνούν κατά πόσο ήταν καθαρή σύμπτωση το γεγονός ότι ο πόλεμος εναντίον των Φοινίκων στη Δύση συνέπεσε χρονικά με τον πόλεμο εναντίον των Περσών στην κυρίως Ελλάδα (Ποιητική 145a25), ενώ ο ιστορικός του 4ου αι. π.Χ. Έφορος διατείνεται ότι υπήρξε συνεννόηση μεταξύ Καρχηδονίων και Περσών (πρβ. Διόδωρος 11.1.4). Ο Ηρόδοτος δεν θεωρεί ότι υπάρχει αιτιώδης σχέση, ωστόσο παρουσιάζει τους Πέρσες να ενδιαφέρονται για τη δυτική Μεσόγειο (3.136)· πάντως φαίνεται απίθανο οι Καρχηδόνιοι να αγνοούσαν όσα συνέβαιναν στην ανατολική Μεσόγειο όταν αποφάσισαν να συντρέξουν την Ιμέρα. Η Κόρινθος και η Κέρκυρα λέγεται ότι είχαν επέμβει λίγο νωρίτερα (Ηρόδοτος 7.154) και οι προσπάθειες των δυτικών Ελλήνων να βοηθηθούν από τους Έλληνες της κυρίως Ελλάδας ήταν αναμενόμενο να είναι τόσες όσες και οι εκκλήσεις για βοήθεια της κυρίως Ελλάδας προς τη Σικελία.

Η επίτευξη της νίκης στην Ιμέρα την ίδια ακριβώς στιγμή που οι Πέρσες εκδιώκονταν από την κυρίως Ελλάδα έδωσε στον Γέλωνα και στους Σικελούς τη δυνατότητα να προβληθούν ως υπερασπιστές της ελευθερίας, όπως φαίνεται από τα λάφυρα που ανέθεσαν στο ιερό των Δελφών (Σιμωνίδης απ. 106, ML 28/Fornara 54). Όταν ο Πίνδαρος έγραψε μία ωδή για να υμνήσει τη νίκη του Ιέρωνος, νεότερου αδελφού του Γέλωνος, στις αρματοδρομίες στα Πύθια του 470 π.Χ. παραλλήλισε τις νίκες των Σικελών στη μάχη της Ιμέρας και στη ναυμαχία εναντίον των Ετρούσκων το 475 π.Χ. με τη ναυμαχία της Σαλαμίνας και τη μάχη των Πλαταιών (Κείμενο 51, Πυθιονίκης a 75-80). Ο Ηρόδοτος από την άλλη μεριά θεωρεί άτοπο τον παραλληλισμό, και έχει δίκιο. Οι συνθήκες στη Σικελία και στην Ελλάδα ήταν εντελώς διαφορετικές: στην κυρίως Ελλάδα, παρά τις ιστορίες που λέγονταν για τους Αργείους (Ηρόδοτος 7.152), είναι αμφίβολο ότι υπήρχε ελληνική πόλη που αισθανόταν τόσο καταπιεσμένη από κάποια άλλη, ώστε να θέλει ως επικυρίαρχο τον πέρση βασιλιά για να ανακουφιστεί από αυτή την πίεση· στη Σικελία όμως η πόλη της Ιμέρας είχε δύο επιλογές, είτε την ενσωμάτωση στην «αυτοκρατορία» του Θήρωνα, ή ακόμη και την ολοκληρωτική της καταστροφή από τον Θήρωνα, είτε την προσφυγή σε μη ελληνική βοήθεια. Ενώ στην κυρίως Ελλάδα Πέρσες και άλλοι βάρβαροι ήταν σχετικά σπάνιοι επισκέπτες, οι Έλληνες της Σικελίας ζούσαν αγκαλιά με τους αυτόχθονες Σικελούς και με τους Φοινίκες από τις πόλεις των οποίων ήταν κατάστικτη η δυτική Σικελία. Η αυτοκρατορία της Καρχηδόνας ήταν εντελώς διαφορετική από την περσική, και είναι λογική η παραδοχή ότι πρόσφερε ευκαιρίες οικονομικής ευημερίας ως μέρος ενός δικτύου ακμαίων πόλεων και όχι μέσω πολιτικής καταπίεσης. Οι δραστηριότητες που μπορούν πραγματικά να παραλληλιστούν με τις δραστηριότητες του Γέλωνος και του Θήρωνα έμελλε να έλθουν αργότερα: ήταν οι δραστηριότητες και οι ενέργειες των Αθηναίων εναντίον των Περσών.

Ο Γέλων και άλλοι τύραννοι της Σικελίας είχαν συμφέρον, όπως είχαν συμφέρον οι Αθηναίοι, να παρουσιάσουν τη νίκη τους σαν απελευθέρωση. Με τον ίδιο τρόπο, είχαν συμφέρον να επιδιώκουν την επιτυχία στους Δελφικούς και τους Ολυμπιακούς Αγώνες και έτσι να εμφανίζονται ως μία ελίτ ανάλογη προς την ελίτ της Ελλάδας. Η στρατηγική αυτή μας άφησε πολλά μνημεία ποίησης και γλυπτικής. Όσον αφορά την ποίηση, οι τύραννοι της Σικελίας και ο πολιτισμός τους έχουν αφήσει ανεξίτηλη σφραγίδα στους επινίκειους ύμνους του Πινδάρου. Δεν είναι μόνο ότι ο Ιέρων, ο διάδοχος του Γέλωνος, είναι αποδέκτης δύο Πυθιονικών, του α' και του β' από τους οποίους μόνο ο ένας υμνεί όντως νίκη του στα Πύθια,

αλλά ότι ενώ οι ωδές του Πινδάρου υμνούν μόνο δύο νικητές από τη Σικελία που γράφτηκαν μεταξύ 490 και 480 π.Χ. και έξι από την κυρίως Ελλάδα, οι ωδές του της αμέσως επόμενης δεκαετίας υμνούν δώδεκα νικητές από τη Σικελία ή Κάτω Ιταλία και μόνο επτά από την κυρίως Ελλάδα. Ο κόσμος της ανταγωνιζόμενης αριστοκρατίας, τον οποίο εξακολουθούν να κατοικούν ακόμη και Αθηναίοι, τη δεκαετία αυτή κατά την οποία ο Πίνδαρος γράφει τους ύμνους του για να υμνήσει τις νίκες του Μεγακλή και του Τιμόδημου του Αχαρνέως, μετά τους Περσικούς Πολέμους είναι ένας κόσμος από τον οποίο απουσιάζουν οι Αθηναίοι και στον οποίο κυριαρχούν άτομα από τον νέο ελληνικό κόσμο· την τρίτη και την τέταρτη δεκαετία του 5ου αι. π.Χ. ο Πίνδαρος έγραψε τρεις φορές για την ελίτ της Κυρήνης (συμπεριλαμβανομένων και των ύμνων που πραγματευτήκαμε στο Κεφάλαιο 1 (σ. 36).

Τον εξαιρετικά εντυπωσιακό τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται τα μέλη της σικελικής ελίτ στον κόσμο της κυρίως Ελλάδας αναπαριστά με εξίσου μεγαλόπρεπο τρόπο ο περίφημος χάλκινος Ηνίοχος των Δελφών που αφιερώθηκε το 478 ή το 474 π.Χ. για τη νίκη στα Πύθια του άλλου αδελφού του Γέλωνος, του Πολύζαλου, τυράννου της Γέλας. Αν και υπάρχουν διαφωνίες ως προς το αν ο δημιουργός του καταγόταν από την κυρίως Ελλάδα ή από τη Σικελία, το γλυπτό αυτό ανήκει αποκλειστικά στην ιστορία της ελληνικής τέχνης. Η επιλογή της στιγμής -ο ηνίοχος απεικονίζεται μετά, όχι κατά τη διάρκεια του αγώνα-, η σοβαρή έκφραση της μορφής και η απλή άκαμπτη μεταχείριση των πτυχών του ενδύματος του αρματοδρόμου, όλα αυτά το εντάσσουν στα γλυπτά που δημιουργήθηκαν στο διάστημα των είκοσι πέντε χρόνων μετά τα Μηδικά, όπως τα γλυπτά που κοσμούν το ανατολικό αέτωμα του ναού του Διός στην Ολυμπία, και όχι στην κατηγορία των κούρων της ύστερης αρχαϊκής εποχής ή ακόμη και των γλυπτών του ναού της Αθηνάς Αφαιάς στην Αίγινα που χρονολογούνται από την πρώτη ή τη δεύτερη δεκαετία του 5ου αι. π.Χ.

Αλλά η πλήρης αντιθέσεων εικόνα της ελληνικής Σικελίας, η εικόνα ενός κόσμου ιδιαίτερου, όπου η πολιτική της πόλης-κράτους υπάκουε σε διαφορετικούς νόμους και όπου υπήρχαν συχνές και στενές επαφές με μη ελληνικές παραδόσεις, μπορεί επίσης να αναπαρασταθεί με ένα είδωλο, παρόμοιο από πολλές απόψεις με το προηγούμενο, το οποίο όμως αντιπροσωπεύει μία παράδοση που δεν θα μπορούσε ποτέ να συγκλίνει προς την παράδοση του Ηνίοχου των Δελφών. Πρόκειται για το μαρμάρινο άγαλμα ενός νέου άνδρα που φιλοτεχνήθηκε την ίδια περίπου εποχή με τον Ηνίοχο των Δελφών (εικόνα 81) και το οποίο προέρχεται από τη Μοτύη, ένα νησάκι στη λιμνοθάλασσα στα ΒΔ παράλια της Σικελίας που το είχαν αποικίσει οι Φοίνικες και το οποίο κατέλαβε ο Θήρων μετά τη μάχη της Ιμέρας (Παυσανίας 5.25.5). Το γλυπτό αυτό έγινε το επίκεντρο έντονων διαφωνιών μεταξύ των ιστορικών της τέχνης. Ορισμένοι ερμηνεύουν την όρθια ντυμένη μορφή ως έναν ακόμη ηνίοχο, αλλά πολύ διαφορετικό. Η πιο εντυπωσιακή διαφορά εντοπίζεται στις πτυχές· εδώ, αντί ενός υφάσματος που πέφτει βαρύ μακριά απ' το σώμα, σχηματίζοντας βαθιές συμμετρικές και καθαρές πτυχές, αρκετά επικαλυπτόμενα λεπτά υφάσματα σχηματίζουν πτυχές που συμπτύσσονται και ανοίγουν πάνω στο σώμα, με αποτέλεσμα μία μορφή εξαιρετικά απτή και ερωτική. Πώς εξηγείται το πάντρεμα ετούτο των πτυχών με ένα κεφάλι που θα μπορούσε κάλλιστα να είναι από το δυτικό αέτωμα του ναού του Διός στην Ολυμπία; Ορισμένοι αναζητούν την εξήγηση στο παριστώμενο πρόσωπο, υποθέτοντας πως δεν πρόκειται για ηνίοχο, αλλά για κάποιον καρχηδόνιο ιερέα ή ηγεμόνα· άλλοι κοιτούν την προέλευσή του και θεωρούν όλη τη σύνθεση προϊόν ενός περιβάλλοντος μέσα στο οποίο φοινικικές και ελληνικές επιρροές αναμιγνύονταν ελεύθερα και δημιουργικά. Επειδή τα γλυπτά από μάρμαρο στη Σικελία του 5ου αι. π.Χ. είναι πολύ σπάνια και επειδή τα συνευρήματα δεν προσφέρουν μεγάλη βοήθεια, το άγαλμα αυτό θα παραμείνει ένα μυστήριο. Η ένδυση ενός ελληνικού σώματος με ένα ξένο σχήμα συνοψίζει ευφύως την ελληνική Σικελία.

Και οι δύο, ο Ηνίοχος των Δελφών και ο Νέος της Μοτύης, δείχνουν τα δύο πρόσωπα των δυτικών Ελλήνων. Το ένα πρόσωπο διατεινόταν ότι οι Έλληνες ανήκαν στον κόσμο των

πόλεων της κυρίως Ελλάδας και ότι ασπάζονταν τις αξίες του. Το άλλο πρόσωπο ανήκε σε έναν κόσμο όπου οι Έλληνες ήταν μόνο μία ομάδα ανάμεσα σε πολλές, τότε ανταγωνιστικές μεταξύ τους και τότε συνεργαζόμενες, που μάλλον δεν έδιναν παρά ελάχιστη σημασία στην εθνική προέλευση ή μια της άλλης. Τη συνεχιζόμενη ιστορία των πόλεων της Σικελίας χαρακτηρίζει επανειλημμένα η ένταση ανάμεσα στις δύο αυτές πλευρές, καθώς Έλληνες από την κυρίως Ελλάδα, τόσο στην πράξη όσο και σε όσα γράφουν για τη Σικελία, θεωρούν δεδομένο ότι εκείνος με τον οποίο πρέπει να έλθουν πρόσωπο με πρόσωπο είναι ο Ηνίοχος των Δελφών, μόνο για να ανακαλύψουν ότι κατά κάποιον τρόπο το οικείο στη Σικελία μεταμορφώνεται σε ξένο και ότι οι κανόνες είναι διαφορετικοί. Η σημασία των γεγονότων του 480 π.Χ. στη συνεχιζόμενη αυτή ιστορία έγκειται στο γεγονός ότι μόνο κατανοώντας τη διαφορά ανάμεσα σε όσα συνέβησαν στην κυρίως Ελλάδα και σε όσα συνέβαιναν στη Σικελία μπορούμε να καταλάβουμε τις αποκλίνουσες ιστορίες των δύο περιοχών. Οι Έλληνες της κυρίως Ελλάδας περιφρονούσαν όχι μόνο τους Πέρσες αλλά εν γένει τους ανατολικούς πολιτισμούς: η κλασική Ελλάδα ήταν πολιτιστικά απομονωμένη όπως δεν ήταν η αρχαϊκή Ελλάδα. Η ήττα των Καρχηδονίων όμως στην Ιμέρα για τον δυτικό ελληνικό κόσμο δεν σήμαινε ανάλογο διαζύγιο: οι Καρχηδόνιοι διατήρησαν κάποια παρουσία στη Σικελία και, σε αντίθεση με τους Πέρσες, πριν περάσει πολύς καιρός έμελλε να γυρίσουν ως δραστήρια στρατιωτική δύναμη. Στο μεταξύ οι επαφές με αυτόν τον κόσμο ήταν επωφελείς οικονομικά. Η ήττα των Καρχηδονίων ήταν το αποτέλεσμα μόνο μίας από πολλές πολεμικές συγκρούσεις με μη Έλληνες: το 475 π.Χ. ο Ιέρων θα νικούσε τους Τυρρηνούς στη ναυμαχία της Κύμης (ML 29/Fornara 64, Διόδωρος 11.51), ενώ την έκτη και πέμπτη δεκαετία του 5ου αι. π.Χ. οι Έλληνες της Σικελίας θα υποχρεώνονταν να αντιμετωπίσουν μια εξέγερση των Σικανών. Ο κόσμος της κλασικής ελληνικής Σικελίας από πολλές απόψεις δεν ήταν παρά ένας αρχαϊκός κόσμος με κεφαλαία. Δεν θα μπορούσαμε να πούμε το ίδιο για τον κόσμο της κυρίως Ελλάδας.